GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI I OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY GRODZISKO DOLNE NA LATA 2023 – 2026

Grodzisko Dolne, maj 2023

Bożena Danielska

SPIS TREŚCI

WSTĘP

Rozdział 1. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

1.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
1.2. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
1.3. Przepisy wykonawcze do Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
1.4. Zadania samorządu gminy wynikające z ustaw.
1.5. Inne akty prawne uwzględniające obowiązek ochrony zabytków i opieki nad zabytkami
1.6. Konwencja o ochronie dziedzictwa niematerialnego

Rozdział 2. UWARUNKOWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WYNIKAJĄCE Z KRAJOWYCH DOKUMENTÓW STRATEGICZNYCH I PROGRAMOWYCH

2.1. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022
2.2. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013, Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020
2.3. Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030)
2.4. Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność)2030
2.5. Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030

Rozdział 3. UWARUNKWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WYNIKAJĄCE Z WOJEWÓDZKICH I POWIATOWYCH DOKUMENTÓW STATEGICZNYCH, PLANISTYCZNYCH I PROGRAMOWYCH

3.1. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Podkarpackiego
3.2. Strategia Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2030
3.3. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego. Perspektywa 2030
3.4. Uwarunkowania ochrony dziedzictwa kulturowego wynikające z powiatowych dokumentów strategicznych, planistycznych i programowych

Rozdział 4. UWARUNKOWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WYNIKAJĄCE Z GMINNYCH DOKUMENTÓW STRATEGICZNYCH I PROGRAMOWYCH

4.1. Program Rozwoju Gminy Grodzisko Dolne na lata 2021-2027 oraz Gminny Program Rewitalizacji Gminy Grodzisko Dolne na lata 2023-2030
4.2. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Grodzisko Dolne i Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego
4.3. Gminny Program Opieki nad Zabytkami i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Gminy Grodzisko Dolne na lata 2017-2020 i zakres jego realizacji

Rozdział 5. CHARAKTERYSTYKA GMINY GRODZISKO DOLNE

5.1. Położenie geograficzne i administracyjne, charakterystyka
5.2. Zarys historii

Rozdział 6.1 KRAJOBRAZ KULTUROWY – DZIEDZICTWO MATERIALNE
Rozdział 6.2. KRAJOBRAZ KULTUROWY – DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE

Rozdział 7. ZABYTKI GMINY GRODZISKO DOLNE OBJĘTE OCHRONĄ PRAWNĄ
7.1. Zabytki nieruchome, ruchome i archeologiczne wpisane do rejestru zabytków
7.2. Zabytki nieruchome i archeologiczne w gminnej ewidencji zabytków
7.3. Ustalenia ochrony zabytków w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Rozdział 8. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY GRODZISKO DOLNE. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ (SWOT)

Rozdział 9 CELE, PRIORYTETY I DZIALANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI I OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY GRODZISKO DOLNE NA LATA 2023 - 2026

Rozdział. 10. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI I OCENY GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI I OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY GRODZISKO DOLNE NA LATA 2023 - 2026

Rozdział 11. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI
13.1. Dotacje
13.2 Fundusze uwzględniające finansowanie działań przy zabytkach

Literatura i Źródła
Załączniki

WSTĘP

„Zabytki stanowią materialny element dziedzictwa kulturowego definiowanego jako zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi, uznawanymi za podstawę ochrony prawnej dla dobra konkretnego społeczeństwa i jego rozwoju oraz dla przekazania ich następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej."[1]

Zachowanie dziedzictwa kulturowego oraz upowszechnienie wiedzy o nim wśród mieszkańców Gminy Grodzisko Dolne jest przesłanką do opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Gminy Grodzisko Dolne na lata 2023-2026. Działania te mogą przyczynić się do przyspieszenia rozwoju społeczno- gospodarczego. Celem opracowania jest określenie głównych kierunków działania na rzecz opieki nad zabytkami, w oparciu o aktualne uwarunkowania strategiczne i przestrzenne, przepisy prawa, procedury administracyjne oraz mechanizmy finansowania ochrony zabytków. Program opieki nad zabytkami stanowi dokument uzupełniający dotychczas przyjęte akty prawa miejscowego, uwzględniające zadania z zakresu opieki nad zabytkami.

Niniejsze opracowanie sporządzono zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840) oraz z wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Dokument stanowi aktualizację Programu Opieki nad Zabytkami i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Gminy Grodzisko Dolne na lata 2017-2020.

[1] Pruszyński J.: Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna, T. 1., Kraków 2001, s. 50

Rozdział 1.
UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE.

1.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

art. 5, art. 6 ust. 1 i art. 86 Konstytucji RP (Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.)

„Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju" - brzmi artykuł 5 Konstytucji RP, sytuując ochronę dziedzictwa narodowego na poziomie niepodległości państwa i nienaruszalności granic, co świadczy o wysokiej randze tej problematyki z punktu widzenia interesu prawnego państwa.

1.2. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840) stanowi podstawową regulację prawną normującą sferę ochrony dziedzictwa kulturowego.

DEFINICJA ZABYTKU

ZABYTEK	nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.
ZABYTEK NIERUCHOMY	nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt 1.
ZABYTEK RUCHOMY	rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt. 1.
ZABYTEK ARCHEOLOGICZNY	zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.
HISTORYCZNY UKŁAD URBANISTYCZNY LUB RURALISTYCZNY	przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych.
HISTORYCZNY ZESPÓŁBUDOWLANY	powiązana przestrzennie grupa budynków wyodrębniona ze względu na formę architektoniczną, styl, zachowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi.
KRAJOBRAZ KULTUROWY	przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.
OTOCZENIE ZABYTKU	teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do Rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

DEFINICJA PRAC PODEJMOWANYCH PRZY ZABYTKACH

Prace konserwatorskie	działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji, dokumentowanie tych działań.
Prace restauratorskie	działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części oraz dokumentowanie tych działań.
Roboty budowlane	roboty budowlane w rozumieniu przepisów prawa budowlanego podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku.
Badania konserwatorskie	działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich.
Badania architektoniczne	działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń.
Badania archeologiczne	działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie archeologicznego zabytku.
Instytucja kultury	instytucja kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami.

Wykładnią ochrony zabytków jest siedem podstawowych zasad konserwatorskich.

- **zasada Primum non nocere,**
- **zasada maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości materialnych i niematerialnych,**
- **zasady niezbędnej ingerencji - powstrzymanie się od działań niekoniecznych,**
- **zasada, zgodnie z którą usuwać należy to i tylko to co na oryginał działa niszcząco,**
- **zasada czytelności i odróżnialności ingerencji,**
- **zasada odwracalności metod i materiałów.**
- **zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.**

OCHRONA ZABYTKÓW A OPIEKA NAD ZABYTKAMI

Ochrona zabytków polega na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

• zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
• zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
• udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
• przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu, nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
• kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
• uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega na zapewnieniu warunków do:

• naukowego badania i dokumentowania zabytku;
• prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
• zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
• korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwale zachowanie jego wartości;
• popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku i jego znaczeniu dla historii i kultury.

OCHRONIE I OPIECE PODLEGAJĄ, BEZ WZGLĘDU NA STAN ZACHOWANIA:

ZABYTKI NIERUCHOME	• krajobrazy kulturowe, • układy urbanistyczne, ruralistyczne lub zespoły budowlane, • dzieła architektury i budownictwa, • dzieła budownictwa obronnego, • obiekty techniki, zwłaszcza kopalnie, huty, zakłady przemysłowe, elektrownie • cmentarze, • parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, • miejsca upamiętnienia wydarzenia historycznego bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
ZABYTKI RUCHOME	• dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, • kolekcje stanowiące zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych wg koncepcji osób, które stworzyły te kolekcje, • numizmaty oraz pamiątki historyczne, a zwłaszcza militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i ordery, • wytwory techniki, a zwłaszcza urządzenia, środki transportu, oraz maszyny i narzędzia świadczące o kulturze materialnej, charakterystyczne dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentujące poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego, • instrumenty muzyczne, • wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne,

• przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji,
• materiały biblioteczne, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 r. poz. 2323).

ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

• pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa,
• cmentarzyska,
• kurhany,
• relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

FORMY I SPOSOBY OCHRONY ZABYTKÓW:

● wpis do rejestru zabytków
● wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa
● uznanie za pomnik historii
● utworzenie parku kulturowego
● ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

WPIS DO REJESTRU ZABYTKÓW

Dla zabytków znajdujących się na terenie województwa rejestr zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru nie wpisuje się zabytku wpisanego do inwentarza muzeum lub wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego.

• **wpis zabytku nieruchomego**

Zabytek nieruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym zabytek się znajduje. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także jego nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych obiektów wchodzących w skład tych układów lub zespołów.

Wojewódzki konserwator zabytków przekazuje właściwemu staroście informację o wszczęciu postępowania w sprawie wpisania do rejestru zabytków oraz o ostatecznym zakończeniu postępowania. Informacja ta jest zamieszczana na stronie Biuletynu Informacji Publicznej Starostwa Powiatowego oraz w siedzibie właściwego konserwatora zabytków. Wpisanie zabytku do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wiosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru zabytków.

Zapis skutkuje zakazem prowadzenia jakichkolwiek prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i podejmowania innych działań, które mogłyby naruszyć substancję zabytkową obiektu od dnia wszczęcia postępowania do dnia ostatecznej decyzji. Zakaz dotyczy również robót budowlanych, co do których wydane zostało pozwolenie na budowę albo zgłoszenie, a także działań określonych w innej decyzji pozwalającej na ich prowadzenie.

• wpis zabytku ruchomego

Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może z urzędu wydać decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej.

WPIS NA LISTĘ SKARBÓW DZIEDZICTWA

Nowa forma ochrony zabytków wprowadzona Ustawą z 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach (Dz. U. z 2016 r. poz.1330)

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na Listę wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego zaliczany do jednej z następujących kategorii:

1. zabytków archeologicznych, które mają więcej niż 100lat, wchodzą w skład zbiorów archeologicznych lub zostały pozyskane w wyniku badań archeologicznych lub odkryć;

2. elementów stanowiących integralną część zabytków architektury, wystroju wnętrz, pomników, posągów i dzieł rzemiosła artystycznego, które mają więcej niż 100 lat;

3. wykonanych ręcznie, dowolną techniką dzieł malarstwa, mozaik, dzieł grafiki i matryc do ich wykonania oraz oryginalnych plakatów, oryginalnych rzeźb, posągów lub ich kopii wykonanych tą samą techniką co oryginał, fotografii, filmów oraz ich negatywów, pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach inkunabułów i manuskryptów oraz map i partytur muzycznych, pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach książek, środków transportu, etc.) o określonym wieku i wartości.

Wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa następuje na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego.

UZNANIE ZA POMNIK HISTORII

Zabytek nieruchomy wpisany do rejestru zabytków lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej może uznać za pomnik historii, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, określając jego granice. Minister może przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na „Listę dziedzictwa światowego" w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972r.

UTWORZENIE PARKU KULTUROWEGO

Park kulturowy tworzony jest w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Utworzyć go może utworzyć rada gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały. Uchwała określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia, o których mowa w art. 17 ust. 1.

1. Prezydent/burmistrz/wójt, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy.

2. W celu realizacji zadań związanych z ochroną parku kulturowego rada gminy może utworzyć jednostkę organizacyjną do zarządzania parkiem.

3. Park kulturowy przekraczający granice gminy może być utworzony i zarządzany na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związku gmin) na terenie, których ten park ma być utworzony.

4. Dla obszarów, na których utworzono park kulturowy, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.

5. Na terenie parku kulturowego lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną i porządku bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1

PLANOWANIE PRZESTRZENNE

Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

W dokumentach tych uwzględnia się w szczególności:

1. program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,

2. określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu,

3. ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, a także w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego oraz w uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się ochronę:

1. zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków;
2. innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
3. parków kulturowych.

W przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, jego ustalenia uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i w planie. W studium i w planie ustala się również strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują ograniczenia, zakazy i nakazy mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków, określone ustaleniami planu.

EWIDENCJA ZABYTKÓW

Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy. Służy do prawidłowego rozpoznania istniejącego zasobu zabytków i należy do obowiązkowych zadań podejmowanych w zakresie ochrony nad zabytkami przez gminy.

Prowadzona jest w formie zbioru kart ewidencyjnych. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków. Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków znajdujących się na terenie województwa. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1. zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków;
2. inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
3. inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Wzory krajowych, wojewódzkich i gminnych kart ewidencyjnych oraz dane jakie powinny być ujęte w poszczególnych księgach rejestru, karcie ewidencyjnej i adresowej zabytku oraz w karcie informacyjnej określa Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem(Dz. U. z 2019 r. poz. 1886).

Wpis obiektu do gminnej ewidencji zabytków do niego następuje na podstawie zarządzenia, wójta/burmistrza/prezydenta, za akceptacją wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Wójt/burmistrz/prezydent miasta ma obowiązek zawiadomić właściciela lub posiadacza obiektu o zamiarze włączenia karty adresowej obiektu do gminnej ewidencji oraz o wszelkich późniejszych zmianach dotyczących tej karty. Powyższe informacje umieszcza się także w Biuletynie Informacji Publicznej.

Postępowanie w sprawie włączenia/skreślenia zabytku z gminnej ewidencji zabytków wszczyna się z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Procedura określa następujące kroki:

- skierowanie wniosku o włączenie/wykreślenie obiektu do Urzędu Gminy lub uzyskanie zgody Wojewódzkiego Konserwatora na włączenie/wykreślenie obiektu z gminnej ewidencji zabytków,
- skierowanie do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wniosku do zaopiniowania o celowości włączenia/wykreślenia obiektu z gminnej ewidencji,
- opinia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytku dotycząca oceny wartości historycznej, naukowej lub artystycznej danego obiektu,
- wydanie Zarządzenia Wójta Gminy o włączeniu/wykreśleniu obiektu z gminnej ewidencji zabytków.

ORGANY OCHRONY ZABYTKÓW

• Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w którego imieniu działa Generalny Konserwator Zabytków i ponosi odpowiedzialność za stan spraw w dziedzinie ochrony zabytków. GKZ posiada uprawnienia do koordynowania pracy Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków i możliwość kontrolowania ich działalności.

• Wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Nowelizacja ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadza zmiany polegające na:

• wprowadzeniu instytucji ochrony tymczasowej od momentu wszczęcia postępowania o wpis do rejestru zabytków,

• wprowadzeniu nowej formy ochrony zabytków poprzez uwzględnienie ochrony dla zabytku nieruchomego figurującego w gminnej ewidencji zabytków także w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy oraz decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej (linii kolejowej/ lotniska użytku publicznego).

• utworzeniu Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków (NFOZ), finansowanego z kar administracyjnych za czyny, które dotychczas były wykroczeniami, a obecnie są administracyjnymi karami pieniężnymi. Dysponentem Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków jest Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Jest to fundusz celowy, a jego środki są przeznaczane na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich lub restauratorskich przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa, a przy zabytku wpisanym do rejestru również na dofinansowanie robót budowlanych.

• wprowadzeniu możliwości finansowania przez jednostki samorządu terytorialnego prac konserwatorskich i robót budowlanych przy zabytkach ujętych w gminnej ewidencji zabytków, a nie jak dotychczas, jedynie przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.

1.3. Przepisy wykonawcze do Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

● Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2021 poz. 56);

● Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. z 2021 r. poz. 81);

● Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (t. j. Dz. U. z 2022 r. poz. 1388);

● Rozporządzeniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2021 r., poz.731);

● Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz.U. 2014 poz. 110);

● Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 sierpnia 2015 r. w sprawie krajowego rejestru utraconych dóbr kultury (Dz. U. z 2015 r., poz. 1275);

● Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 28 kwietnia 2017 r. w sprawie Listy Skarbów Dziedzictwa" (Dz. U. z 2017 r., poz. 928).

● Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków. (Dz. U. z 2022 r. poz. 2393)

● Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153).

● Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami" (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304) ze zmianą Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami" (Dz. U. z 2006 r. nr 24 poz. 181);

● Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 lipca 2015 r. w sprawie nagród za znalezienie zabytków lub materiałów archiwalnych (Dz.U. z 2015 r. poz. 979)

● Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650).

● Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę. (Dz. U. z 2011 r., nr 89, poz. 510).

1.4. Zadania samorządu gminy wynikające z ustaw

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2023 r. poz. 40)

Ustawowym zadaniem samorządów gminnych jest podejmowanie działań w zakresie szeroko pojętej kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego. Prawa i obowiązki gminy w tym zakresie:

• prawo utworzenia przez Radę Gminy (po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków) parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej;

• prawo ubiegania się przez gminę o dotację celową na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane wykonywane przy zabytku będącym jej własnością;

• prawo udzielania przez radę gminy dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku;

• sporządzanie przez wójta i przyjmowanie przez radę gminy na okres 4 lat gminnego programu opieki nad zabytkami, z którego co dwa lata wójt przedstawia sprawozdanie radzie gminy

• uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz strategii rozwoju gminy - w uzgodnieniu z właściwym Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków;

• obowiązek prowadzenia przez wójta gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków

• sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego jednostka samorządu terytorialnego posiada tytuł prawny wykonywane w ramach zadań własnych

1.5. Inne akty prawne uwzględniające obowiązek ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

• **Tzw. ustawa krajobrazowa** - ustawa z dn. 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz.U.2015, poz. 774, z późn. zm.). Dotyczy dwóch obszarów tematycznych:

- regulacja kwestii reklam, ogrodzeń i małej architektury -ustawa daje samorządom narzędzia umożliwiające uregulowanie zasad i warunków usytuowania, gabarytów, standardów jakościowych oraz rodzajów materiałów budowlanych do wykonania w/w., oraz możliwość nałożenia kar administracyjnych w przypadku niezastosowania się;

- regulacja dotycząca priorytetowych krajobrazów kulturowych i ich ochrony - ustawa wprowadza audyt krajobrazowy należący do zadań samorządu województwa, identyfikujący i wartościujący krajobrazy na całym obszarze województwa, wskazujący lokalizację i granice parków kulturowych, parków narodowych, krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu, obiektów znajdujących się na listach Światowego Dziedzictwa UNESCO, etc., obejmuje krajobrazy cenne przyrodniczo i krajobrazy urbanistyczne, jak również zdegradowane. Wyniki audytu są odzwierciedlane w planach zagospodarowania przestrzennego województw, w studiach oraz w planach miejscowych (uzgodnienie z samorządem województwa w zakresie uwzględnienia wyników audytu krajobrazowego).

• Ustawa z dn. 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2021 r. poz. 1899 z późn. zm.);

• Ustawa z dn. 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym **(** Dz. U. z 2022 r. poz. 503 z późń. zm.);

• Ustawa z dn. 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2022 r. poz. 916 z późn. zm);

• Ustawa z dn. 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2020 r., poz. 194 z późn. zm.);

• Ustawa z dn. 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. z 2022 r. poz. 1327z późn. zm.);.

• Ustawa z dn. 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2022 r. poz. 385)

• Ustawa z dn. 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 r. poz. 2323)

• Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t. j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 z późn. zm.);

• Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. z 2021 r. poz. 2351 z późn. zm.)

Art. 39:

1. Prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót, wydanego przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków'

2. Pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków.

3. W stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

4. Wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany zająć stanowisko w sprawie wniosku o pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektów budowlanych, o których mowa w ust. 3, w terminie 30 dni od dnia jego doręczenia. Nie zajęcie stanowiska w tym terminie uznaje się jako brak zastrzeżeń do przedstawionych we wniosku rozwiązań projektowych.

1.6. Konwencja o ochronie dziedzictwa niematerialnego.

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018); Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 20 października 2005 r. (Dz.U. 2007 nr 215 poz. 1584 i 1585)

Dziedzictwo niematerialne to źródło poczucia tożsamości i ciągłości różnych grup społecznych. Zgodnie z treścią artykułu 2 Konwencji za dziedzictwo niematerialne uważa się „zwyczaje, przekaz ustny, wiedzę i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturową, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki".

W ślad za w/w konwencją, w 2005 r., na Konferencji Generalnej ONZ przyjęto Konwencję UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego. Realizacja celów sformułowanych w konwencji ma służyć promowaniu i poszanowaniu różnorodności form wyrazu kulturowego na płaszczyźnie lokalnej, krajowej i międzynarodowej, rozwijaniu interakcji między kulturami i wzmacnianiu związków między kulturą a rozwojem gospodarczym i spójnością socjalną. Działania te mają służyć ochronie poszczególnych kultur przed negatywnymi skutkami globalizacji, a także przeciwdziałać dominacji silniejszych kultur nad mniej znanymi. Ochrona różnorodności w kontekście globalnym oznacza, że chronić należy zarówno kultury poszczególnych narodów, jak również kultury mniejszościowe.

Obecnie tworzona jest Lista Dziedzictwa Niematerialnego sporządzana w oparciu o podział na następujące kategorie:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako narzędzie przekazu;
- spektakle i widowiska;
- zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne;
- wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki;
- umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem.

Działania mające na celu zachowanie, dokumentowanie oraz przekaz autentycznych wartości kultury tradycyjnej i ochronę twórczości ludowej podejmowane w naszym kraju są finansowane z budżetu państwa w ramach programu MKiDN Dziedzictwo Kulturowe.

Rozdział 2.
UWARUNKOWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WYNIKAJĄCE Z KRAJOWYCH DOKUMENTÓW STRATEGICZNYCH I PROGRAMOWYCH.

2.1. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest najważniejszym dokumentem określającym politykę państwa polskiego w sferze ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym oraz określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nas zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów. Program przyjęty został dnia 13 sierpnia 2019 r. uchwałą nr 82 Rady Ministrów (Dz. U. z 2019 r., nr 82, poz. 808). Głównym celem Programu jest stworzenie warunków efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami. Realizowany poprzez trzy cele szczegółowe podzielone na kierunki działania, tj.:

Cel szczegółowy	Kierunki działania:
1. Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego	● Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym, poprzez: szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym; budowanie wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego; merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach konkurs GKZ nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami. ● Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym, poprzez: wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich; ewaluację stosowanych standardów i metod konserwatorskich; wsparcia działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego; powołanie Centrum Architektury Drewnianej.
2. Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami	● Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami poprzez: upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechniania przez bazę wiedzy. ● Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego poprzez; podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje.
3. Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa	● Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa i jego wartości, poprzez: kampanię społeczno-edukacyjną w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności zabytków dla osób z niepełnosprawnościami; tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

● Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami poprzez: program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączenia społeczeństwa w opiekę nad zasobami dziedzictwa kulturowego

2.2. **Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013; Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020.**

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 przyjęta została Uchwałą Rady Ministrów dnia 21 września 2004 r., natomiast w 2005 r. przyjęto Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020 stanowiące dokument wydłużający okres ważności pierwszego opracowania. Obydwa dokumenty służyły wdrożeniu Narodowego Program Kultury „Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Kulturowego." W związku z tym, iż do 15 kwietnia 2023 r. nie przedstawiono strategii na kolejne lata, strategia jest dokumentem obowiązującym.

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury tworzy ramy nowoczesnego gospodarowania dziedzictwem kulturowym kraju, przy jego maksymalnym zachowaniu, jak również wykorzystaniu w podstawowym celu, czyli na rzecz zrównoważonego rozwoju kulturowego regionów Polski. Zgodnie ze strategią współczesna ochrona zabytków powinna skupiać się na powiązaniu kultury z rozwojem gospodarczym i dochodami regionów, ponieważ obszar kultury wraz z przemysłami kultury staje się sektorem generującym dochody, nowe miejsca pracy, a także jest czynnikiem zwiększającym atrakcyjność lokalizacyjną regionów dla inwestorów i mieszkańców. W Strategii zapisano następujące priorytety:

● wzrost efektywności zarządzania kulturą,

● wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie działalności kulturalnej i systemie upowszechniania kultury,

● wzrost uczestnictwa i wyrównanie szans w dostępie do szkolnictwa artystycznego, dóbr i usług kultury,

● poprawa warunków działalności artystycznej,

● efektywna promocja twórczości,

● zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków,

● zmniejszenie luki cywilizacyjnej przez modernizację i rozbudowę infrastruktury kultury.

Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020 wprowadza programy operacyjne służące realizacji strategii. Jednym z nich jest **Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe".**

W Programie wyróżnione zostały dwa komplementarne priorytety:

● rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych. Podstawowym celem priorytetu jest poprawa stanu zachowania zabytków, kompleksowa ich rewaloryzacja, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę,

● rozwój kolekcji muzealnych - zadania związane z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych, zakupami starodruków i archiwaliów, konserwacji i digitalizacji muzealiów, archiwaliów, starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych, wspieraniu rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych.

2.3. Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (SOR) została przyjęta uchwałą nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Jest aktualizacją Strategii Rozwoju Kraju, przyjętej Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dn. 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa, który określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągania oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR. Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w obszarach:

● e-państwo - kierunek interwencji: orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe. Wyznaczony projekt strategiczny: Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej - kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych i zabytków).

● kapitał ludzki i społeczny - kierunek interwencji: wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej. Działania:

- Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

- Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam" w dostępie do kultury.

2.4. Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność)

Przyjęta uchwałą nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r., stanowi kontynuację i aktualizację Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 (SRKS). Wśród celów szczegółowych Strategii znajduje się:

● Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich poprzez: tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze, ochronę dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury, digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury, umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę, wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

W ramach celu wyróżniono m.in. priorytety:

- ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury,
- digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury;
- umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę.

Poniżej zostały przedstawione programy, które są pośrednio związane z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz których okres realizacji wykracza powyżej 2021 r.

● Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego obejmujący działania: rozwój instytucji dialogu obywatelskiego, zniesienie barier rozwojowych dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego, reformę systemu finansowania organizacji przez państwo, edukację obywatelską i historyczną oraz rozwój wolontariatu.

● Niepodległa - program budowania kapitału społecznego i wspólnoty obywatelskiej, zogniskowany wokół obchodów 100 rocznicy odzyskania niepodległości Polski.

● Pakiet dla Przemysłów Kreatywnych ukierunkowany na wsparcie innowacyjnych produktów sektorów kultury i kreatywnych.

● Rozwój Czytelnictwa - program ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmacnianie roli bibliotek publicznych, szkolnych i pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy.

SRKS definiuje również dodatkowe projekty strategiczne.

● Rozwój turystyki kulturowej - program ma na celu realizację działań systemowych dotyczących zabytków znajdujących się na szlakach kulturowych i uznanych za Pomniki Historii, w tym dofinansowanie prac konserwatorskich oraz projektów wspierających proces upowszechniania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także aktywizujących zaangażowanie społeczne w proces ochrony i opieki nad zabytkami. Celem projektu jest stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez wzrost atrakcyjności turystycznej oparty na zasobach kulturowych.

2.5. Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030

Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030 została przyjęta uchwałą nr 239 Rady Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r. Stanowi najważniejszy dokument strategiczny dotyczący ładu przestrzennego Polski. W znacznie większym stopniu uwzględnia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej. Wśród celów operacyjnych, szósty związany jest z ochroną dziedzictwa kulturowego:

Cel 6. Przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego.

W ramach realizacji niniejszych celów skoncentrowano się na objęciu ochroną prawną najcenniejszych pod względem przyrodniczym i kulturowym krajobrazów naturalnych oraz historycznych, w tym układów urbanistycznych i ruralistycznych oraz stanowisk archeologicznych.

Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano:

● ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu,

● wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na terenach o niższym reżimie ochronnym,

● wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich,

● wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni: starych dzielnic mieszkaniowych, obiektów poprzemysłowych, pokolejowych, opuszczonych wsi przez przyjęcie regulacji z zakresu rewitalizacji obszarów miejskich i starych zasobów mieszkaniowych.

Rozdział 3.
UWARUNKOWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WYNIKAJĄCE Z WOJEWÓDZKICH I POWIATOWYCH DOKUMENTÓW STRATEGICZNYCH I PROGRAMOWYCH

3.1. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie podkarpackim na lata 2022-2025,

przyjęty Uchwałą Nr LVI/972/22 Sejmiku Województwa Podkarpackiego 28.12.22 r.

Głównym celem strategicznym Programu jest wzmacnianie systemu ochrony zabytków w celu kształtowania pamięci i szacunku dla przeszłości, jako siły budującej więź społeczną i otwierającej nowe perspektywy rozwoju w przyszłości. Jako priorytety służące realizacji celu strategicznego wskazuje się:

Priorytet I.
Rozwijanie i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym, w tym o zabytkach oraz o roli dziedzictwa regionalnego w kształtowaniu bogactwa kulturowego kraju - budowanie więzi społecznych oraz świadomości znaczenia i celów ochrony dziedzictwa kulturowego;

1. Działania edukacyjne za pośrednictwem instytucji kultury oraz we współpracy z organizacjami społecznymi;
2.
1.1.1. Inicjowanie akcji edukacyjnych i promocyjnych na temat zasobu zabytków w wojew., na temat specyfiki regionalnej i wartości dziedzictwa kulturowego materialnego oraz niematerialnego za pośrednictwem szkół, instytucji kultury, stowarzyszeń, przy współpracy z zarządami powiatów i gmin oraz placówkami badawczymi regionu;
1.1.2. Włączanie się w organizację lokalnych, regionalnych i ponadregionalnych szlaków dziedzictwa (szlaków kulturowych);
1.1.3. Promowanie dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa kulturowego, przy wykorzystaniu konkursów, nagród, wydarzeń kulturalnych (np. Dni Dziedzictwa) oraz mediów;
1.1.4.Inicjowanie i wspieranie akcji informacyjnych dla właścicieli i użytkowników zabytków w zakresie zasad i możliwości działań na rzecz właściwego użytkowania i utrzymania obiektów zbytkowych; wykorzystanie promocyjne i rozpropagowanie 10. rocznicy wpisu cerkwi drewnianych w regionie Karpat w Polsce i na Ukrainie na listę światowego dziedzictwa UNESCO (2023 r.);

3. Działania edukacyjno - promocyjne za pośrednictwem mediów elektronicznych;

1.2.1.Wspieranie publikacji informacji o dziedzictwie kulturowym regionu w portalach internetowych własnych oraz zewnętrznych, promujących walory i zasoby kulturowe oraz krajobrazowe Podkarpacia, a także szlaki kulturowe, które przechodzą przez obszar województwa;
1.2.2. Podejmowanie działań promocyjnych przez udział w inicjatywach na szczeblu wojewódzkim i krajowym, w których można prezentować zasoby dziedzictwa i krajobrazu kulturowego regionu;
1.2.3. Wspieranie trwania i poszanowania regionalnych tradycji niematerialnych, stanowiących ważny wkład w dziedzictwo kulturowe kraju – promocja w mediach ogólnokrajowych działań związanych z wdrażaniem konwencji UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego – propagowanie krajowych list konwencji;
1.2.4. Wprowadzanie i aktualizacja informacji adresowanych do właścicieli i użytkowników zabytków na strony internetowe województwa podkarpackiego i jego instytucji kultury;
1.2.5. Wsparcie procesów digitalizacji zbiorów muzealnych znajdujących się na terenie województwa podkarpackiego;

Priorytet II.
Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym, w szczególności zabytkami jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego województwa

4. Bieżące użytkowanie i utrzymanie funkcjonalności obiektu z poszanowaniem jego specyfiki zabytkowej;

2.3.1. Kontynuacja dotowania prac konserwatorskich przy zabytkach przez udzielanie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa podkarpackiego;
2.3.2. Zabezpieczenie środków finansowych na ochronę i utrzymanie obiektów zabytkowych pozostających we władaniu i zarządzie województwa,
2.3.3. Realizacja zadań w zakresie opieki nad cmentarzami wojennymi z I wojny światowej;
2.3.4.Korzystanie z dostępnych środków zewnętrznych dla poprawy stanu środowiska i krajobrazu kulturowego województwa w ramach

5. Monitoring stanu zachowania obiektów zabytkowych;

2.4.1. Współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków oraz powiatami i gminami z terenu województwa w celu poprawy przepływu informacji na temat gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków.
2.4.2. Integrowanie działań z zakresu ochrony środowiska i dziedzictwa kulturowego w celu monitorowania ładu krajobrazowego w obszarach cennych pod względem krajobrazu kulturowego;
2.4.3.Prowadzenie monitoringu stanu zachowania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych pozostających we władaniu i użytkowaniu województwa podkarpackiego;
2.4.4. Podejmowanie interwencji zgodnie z regulacjami prawnymi przez zawiadomienie organów ochrony zab-

kompetencji i zadań własnych samorządu województwa;
2.3.5. Współfinansowanie szlaków kulturowych turystycznych i tematycznych, np. w zakresie udostępniania zabytków na szlaku architektury drewnianej);
2.3.6. Bieżąca dbałość o stan zachowania i formy użytkowania obiektów pozostających we władaniu Województwa Podkarpackiego;
2.3.7. Wspieranie instytucji kultury realizujących zadania z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami;

bytków w przypadku powzięcia informacji i udokumentowania zagrożenia lub niszczenia obiektu zabyt.;
2.4.5. Podejmowanie interwencji zgodnie z regulacjami prawnymi - zawiadomienie organów ochrony zabytków, w przypadku natrafienia na przedmioty o charakterze archeologicznym;
2.4.6. Dokumentowanie działań związanych z pracami konserwatorskimi oraz inicjatywami w zakresie propagowania i ochrony dziedzictwa kulturowego;
2.4.7. Monitorowanie i wspieranie działań w zakresie poprawy dostępności zabytków dla osób ze szczególnymi potrzebami;

Priorytet III.
Budowanie współpracy z organami państwowymi, samorządowymi, organizacjami pozarządowymi, środowiskiem kościelnym i osobami fizycznymi na rzecz intensyfikacji działań służących efektywnej ochronie i opiece nad zabytkami oraz niematerialnym dziedzictwem kulturowym województwa podkarpackiego;

5. Budowa koalicji w pozyskiwaniu środków, finansowaniu i realizowaniu zadań z zakresu ochro- ny dziedzictwa kulturowego;

3.5.1. Zabezpieczenie środków na promocję (informacja turystyczna, historyczna, konkursy i działania aktywizujące miejscową społeczność) w zakresie uczestniczenia w dokumentowaniu i ochronie dziedzictwa;
3.5.2. Inicjowanie działań i wspieranie inicjatyw na rzecz ochrony zabytków przez udzielanie pomocy finansowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa podkarpackiego;
3.5.3. Wspieranie inicjatyw służących dokumentowaniu (fotografie, rysunki, opisy, informacje historyczne i legen - dy) tradycyjnego budownictwa wiejskiego i kapliczek przydrożnych w granicach województwa – inicjowanie konkursów, nagradzanie aktywnych szkół i organizacji społecz.;
3.5.4.Udział w finansowaniu szlaków kulturowych w zakresie udostępniania i dozoru obiektów zabytkowych (np. przewodnicy na szlaku architektury drewnianej lub w obiektach z listy światowego dziedzictwa UNESCO);
3.5.5. Wypracowanie merytorycznej współpracy w zakresie opieki nad zabytkowymi założeniami zieleni z instytucjami zajmujących się ochroną środowiska, planowaniem przestrzennym i ochroną zabytków, ze względu na szczególne znaczenie tych zabytków w obliczu zmian klimatycznych;
3.5.6. Dążenie do zwiększenia ilości środków przeznaczanych na zakupy dzieł sztuki w muzeach podległych samorządowi województwa.

6. Kształtowanie polityki województwa przez uwzględnianie w dokumentach zarządczych i planistycznych uwarunkowań i zadań w zakresie poszanowania dziedzic- dziedzictwa kulturowego;

3.6.1. Konsekwentne uwzględnianie potrzeb ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego w dokumentach strategicznych, planistycznych i zarządczych, ze szczególnym uwzględnieniem analiz i studiów z zakresu zazagospodarowania przestrzennego wojew.
3.6.2. Wdrażanie wniosków audytu krajobrazowego w sferze planistycznej i zarządczej;
3.6.3. Inicjowanie, opracowywanie i aktualizacja w skali województwa dokumentów dotyczących ochrony zabytków w sytuacjach kryzysowych i w przypadku zagrożeń;
3.6.4. Inicjowanie i wspieranie realizacji kompleksowego rozpoznania zasobu zabytków poprzemysłowych w województwie podkarpackim oraz wybór obiektów szczególnie wartościowych; wytypowanie i wykonanie prac studialnych wraz z propozycjami adaptacji do nowych funkcji najcenniejszych obiektów poprzemysłowych (działania wspólne z samorządami lokalnymi, stowarzyszeniami, wojewódzkim konserwatorem zabytków, NID Oddział Rzeszów).

3.2. Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030

Przyjęta uchwałą Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie nr 198/4049/2020 z dnia 14 września 2020 r. Strategia jest dokumentem określającym kierunki rozwoju, priorytety i główne działania zmierzające do osiągnięcia wyznaczonych celów. Główny cel określono w sposób następujący: „Odpowiedzialne i efektywne wykorzystanie zasobów endo- i egzogenicznych regionu, zapewniające trwały, zrównoważony i terytorialnie równomierny rozwój gospodarczy oraz wysoką jakość życia mieszkańców województwa”[2].

Zagadnienia dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego zawarte zostały w obszarze „Kapitał ludzki i społeczny”, priorytet „Kultura i dziedzictwo kulturowe”. Przewidywane działania to:

Tworzenie warunków dla upowszechniania kultury, rozwijania form działalności kulturalnej i interpretacji dziedzictwa wraz ze zwiększeniem kompetencji kulturowych mieszkańców	• monitorowanie inicjatyw oraz prowadzenie badań w obszarze kultury we współpracy z przedstawicielami sektora kultury, edukacji i instytucjami naukowo-badawczymi; • tworzenie oferty kulturalnej i poprawa jej dostępności, inicjowanie działań na rzecz uczestnictwa w przedsięwzięciach kulturalnych i budowy więzi lokalnych; • stwarzanie warunków do wzrostu kompetencji kulturowych i artystycznych mieszkańców regionu, m.in. poprzez rozwój edukacji kulturowej; • wsparcie twórców oraz stymulowanie rozwoju kultury poprzez programy stypendialne, konkursy tematyczne i nagrody; • promocja regionu i popularyzacja kultury poprzez rozwój turystyki kulturowej; • popularyzacja kultury i dziedzictwa kulturowego, w tym przemysłowego i technicznego oraz niematerialnego, jako elementu umacniania tożsamości regionalnej oraz pomnażania kapitału ludzkiego i społecznego; • rozwój działań i form instytucjonalnej oraz pozainstytucjonalnej ochrony i popularyzacji dziedzictwa Kresów, w tym Portalu Muzeum Dziedzictwa Kresów Dawnej Rzeczypospolitej; • stworzenie Podkarpackiego Szlaku Filmowego wychodzącego naprzeciw potrzebie opracowania i upowszechniania filmowego dziedzictwa kulturowego regionu oraz przygotowanie oferty profesjonalnych wydarzeń filmowych.
Wzmacnianie współpracy i partnerstwa na rzecz wykorzystania regionalnych zasobów dziedzictwa i kultury współczesnej jako potencjału rozwojo wego	• realizacja projektów kulturowych o randze ponadregionalnej i międzynarod.; • integracja działań z przedsięwzięciami w obszarze przemysłów kultury, w szczególności przemysłu filmowego; • inicjowanie i wspieranie procesów na rzecz tworzenia silnych marek kulturowych o znaczeniu ogólnopolskim i międzynarodowym; • sieciowanie podmiotów zaangażowanych w tworzenie, ochronę, popularyzację kultury i dziedzictwa kult. w celu integracji działań kulturalnych; • promowanie i wspieranie waloryzacji dziedzictwa kulturowego oraz zwiększenie gospodarczego i społecznego ich wykorzystania poprzez tworzenie partnerstw między sektorem publicznym i prywatnym.
Infrastruktura kultury i zwiększenie atrakcyjności dziedzictwa kulturowego	• ochrona obiektów zabytkowych i miejsc cennych kulturowo jako element działań prorozwojowych i prospołecznych; • restauracja i adaptacja obiektów dziedzictwa kulturowego, w tym przemysłowego w celu tworzenia innowacyjnych produktów kulturowych i turystycznych; • poprawa jakości, poszerzanie i budowa nowej infrastruktury kultury, m.in. poprzez realizację projektów adaptacyjnych, modernizacyjnych i techno-logicznych w instytucjach kultury; • realizacja projektów digitalizacyjnych oraz informatycznych mających na celu ułatwienie i poszerzenie dostępu do kultury.

[2] Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030, s. 66.

3.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego. Perspektywa 2030

Przyjęty Uchwałą Sejmiku Województwa Podkarpackiego nr LIX/930/18 z dnia 27 sierpnia 2018 r. W rozdziale odnoszącym się do uwarunkowań zwrócono uwagę na bogactwo i różnorodność zasobów kulturowych, wyszczególniono najważniejsze elementy i cechy wyróżniające region oraz zasygnalizowano najistotniejsze problemy, jak również zjawiska negatywnie oddziałujące na dziedzictwo i krajobraz kulturowy:

„Zjawiskiem negatywnie wpływającym na jakość krajobrazu kulturowego jest pogłębiający się brak ładu przestrzennego, objawiający się m.in. rozproszeniem zabudowy oraz jej przypadkowością i bezstylowością”[3].

Główne kierunki polityki przestrzennej, mające na celu ochronę zasobów dziedzictwa kulturowego i przeciwdziałanie niekorzystnym zjawiskom podzielono na następujące obszary:

• Zachowanie i ochrona zabytkowych obiektów i założeń przestrzennych,

• Zachowanie i ochrona walorów przestrzeni, w tym walorów krajobrazu kulturowego,

• Zachowanie i ochrona współczesnego materialnego dziedzictwa kulturowego,

• Rozwijanie sieci szlaków kulturowych jako istotnego elementu spajającego zasoby kulturowe województwa,

• Ochrona pozostałych zasobów i elementów dziedzictwa kulturowego, w tym zasobów niematerialnych.

W planie zawarto kilka działań ochronnych ważnych z punktu widzenia programu opieki nad zabytkami dla województwa podkarpackiego:

• Dążenia do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO kolejnych cennych miejsc z terenu Podkarpacia,

• Dążenia do uznania za pomniki historii dwudziestu obiektów i założeń przestrzennych,

• Rewaloryzację najcenniejszych układów urbanistycznych

• Rewaloryzację kilkudziesięciu innych miejscowości, w tym z zachowaną drewnianą zabudową małomiasteczkową,

• Rewaloryzację innych wartościowych założeń przestrzennych,

• Zachowanie i ochronę zabytków architektury cmentarnej, w szczególności cmentarzy z 1 wojny światowej, a także cmentarzy oraz pozostałości cmentarzy dawnych mniejszości etnicznych i wyznaniowych,

• Tworzenie nowych parków kulturowych,

• Wpisanie najcenniejszych obiektów, zespołów zabudowy i założeń przestrzennych, w tym również tych stanowiących dobra kultury współczesnej do rejestru zabytków.

• Objęcie ochroną wartościowych obiektów i założeń związanych z powstaniem Centralnego Okręgu Przemysłowego i rozwijanych po II wojnie światowej,

• Utworzenie nowych szlaków kulturowych.

3.4. Uwarunkowania ochrony dziedzictwa kulturowego wynikające z powiatowych dokumentów strategicznych, planistycznych i programowych

1. Strategia Rozwoju Ponadlokalnego Leżajskiego Obszaru Funkcjonalnego na lata 2021-2027 z perspektywą do 2035 roku – nie odnosi się bezpośrednio do ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Formułowana wizja strategiczna przedstawia „obraz Powiatu Leżajskiego, jako

[3] Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego. Perspektywa 2030, s. 45.

atrakcyjnego miejsca do życia dla przedstawicieli wszystkich pokoleń. Mieszkańcy mają zapewniony wysoki poziom życia w nowoczesnym, bezpiecznym, rozwiniętym gospodarczo i infrastrukturalnie, ale jednocześnie czystym i ekologicznym środowisku."

2. Program Rozwoju Powiatu Leżajskiego na lata 2021-2027 docenia walory dziedzictwa kulturowego i historycznego. Działania w tym zakresie sformułowane są w:

Cel 1.4. Rozwój aktywności społecznej, działanie: Kultywowanie tradycji i kultury, która jest dziedzictwem i szansą OF.

Cel 2.1. Rozwój infrastruktury turystyczno-rekreacyjnej, działanie: Przywrócenie świetności zapomnianym i zaniedbanym obiektom kultury, turystyki i rekreacji oraz wspólna promocja takich obiektów ze wszystkich gmin, umożliwiająca kompleksowe odwiedzanie znajdujących się w nich atrakcji.

Cel 2.4. Rewitalizacja obszarów zdegradowanych, działania:

- Wsparcie dziedzictwa kulturowego i historycznego regionu,
- Rewitalizacja zabytków i wykorzystanie w celach turystycznych.

W zadaniach własnych powiatu leżajskiego znajduje się punkt 1.4. Rozwój aktywności społecznej, działania:

- Utworzenie i marketing lokalnej marki „Ziemia Leżajska" oraz sieciowych produktów turystycznych w oparciu o dziedzictwo kulturowe, historyczne z wykorzystaniem walorów przyrodniczych Powiatu Leżajskiego;
- Promocja dziedzictwa kulturowego i walorów środowiskowych regionu wraz z odtwarzaniem i promocją produktu regionalnego związanego z tradycją zabawkarską i tradycją jarmarków zabawkarskich
- Rozwój kultury ludowej: organizacja międzygminnych, cyklicznych wydarzeń przy Muzeum Ziemi Leżajskiej promujących rodzimą kulturę ludową, w tym kulturę Lasowiacką, czego efektem będzie zwiększenie świadomości mieszkańców odnośnie krajobrazu kulturowego powiatu leżajskiego i aktywizacja społeczności lokalnej w kultywowaniu regionalnej tradycji.

3. **Powiatowy Program Opieki nad zabytkami powiatu leżajskiego na lata 2022- 2025 w** zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami powiat wyznacza następujące cele strategiczne, cele szczegółowe i zadania:

• Cel I. Zachowanie i opieka nad dziedzictwem materialnym i niematerialnym powiatu

Cel szczegółowy 1.: Ochrona zabytków i poprawa stanu obiektów zabytkowych i otoczenia:

- podejmowanie planowych działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozostającymi w posiadaniu powiatu leżajskiego,
- udzielanie dotacji ma sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru, znajdujących się na terenie powiatu leżajskiego,
- wspieranie poszczególnych gmin w realizacji gminnych programów opieki nas zabytkami wraz z aktualizacją gminnej ewidencji zabytków.

Cel szczegółowy 2.: Pobudzanie zintegrowanej polityki ochrony zabytków poprzez działania służące wspieraniu samorządów gminnych powiatu leżajskiego w prowadzeniu ustawowych działań związanych z ochroną i opieką nad zabytkami.

Cel szczegółowy 3.: Wykorzystanie potencjału obiektów zabytkowych poprzez organizację i współorganizację przedsięwzięć służących zachowaniu dziedzictwa materialnego i niematerialnego powiatu leżajskiego (imprez, spotkań, kampanii społecznych).

Cel szczegółowy 4.: Wspieranie działalności i promowanie tradycji lokalnego folkloru, rzemiosła, rękodzieła oraz przedstawicieli ginących zawodów poprzez przekazywanie informacji dotyczącej podejmowanych działań związanych z wykorzystaniem potencjału obiektów zabytkowych.

Cel szczegółowy 5.: Promocja społecznych opiekunów zabytków

• Cel II: Promocja i rozwój związany z dziedzictwem materialnym i niematerialnym powiatu

Cel szczegółowy1.: Upowszechnienie dziedzictwa materialnego i niematerialnego poprzez działania podejmowane we współpracy z samorządami, instytucjami i organizacjami działającymi na rzecz ochrony dziedzicctwa kulturowego i przyrodniczego oraz rozwoju turystyki.

Cel szczegółowy 2.: Promocja powiatu oparta na identyfikowalnych, atrakcyjnych produktach kulturowych, jako niepowarzalnych atrakcji turystycznych, poprzez:

- włączanie się i promowanie kampanii związanych z dziedzictwem kulturowym,
- działania promocyjne nakieroeane na identyfikowalne ptodukty kulturowe.

Cel szczegółowy 3.; Wzmocnienie poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej poprzez wspieranie publikacji regionalnych oraz wydawnictw popularyzujących dziedzictwo kulturowe powiatu leżajskiego.

Cel szczegółowy 4.: Promocja idei parku kulturowego.

Cel szczegółowy 5.: Wzmocnienie współpracy krajowej i zagranicznej powiatu leżajskiego w zakresie wspólnej promocji dziedzictwa kulturowego, poprzez organizację krajowych i międzynarodowych przedsięwzięć związanych z dziedzictwem materialnym i niematerialnym.

Rozdział 4.
UWARUNKOWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WYNIKAJĄCE Z GMINNYCH DOKUMENTÓW STRATEGICZNYCH I PROGRAMOWYCH

4.1. Program Rozwoju Gminy Grodzisko Dolne na lata 2021 - 2027 oraz Gminny Program Rewitalizacji Gminy Grodzisko Dolne na lata 2023-2030

Obydwa dokumenty odnoszą się do problemu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pośrednio, domyślnie umiejscawiając je w celach:

- wzmocnienie tożsamości lokalnej i kulturowej,
- odpowiednie wykorzystanie zasobów kulturowych i turystycznych obszaru,
- dbałość o wysoką jakość przestrzeni publicznej.

Bardziej szczegółowo ujmują problem cele strategiczne i kierunki działania.

Cel 1.4. Rozwój aktywności społecznej:

- kultywowanie tradycji i kultury, która jest dziedzictwem i szansą Leżajskiego Obszaru Funkcjonalnego (LOF),
- tworzenie wspólnych międzygminnych cyklicznych wydarzeń kulturalnych,
- stworzenie wspólnych wydarzeń kulturalnych,
- ogólna integracja mieszkańców danej gminy każdej grupy wiekowej z mieszkańcami samorządów partnerskich, poprzez wspólne spotkania seniorów, KGW, OSP, grup artystycznych czy działania sportowe.

Cel 2.4. Rewitalizacja obszarów zdegradowanych:

- wsparcie dziedzictwa kulturowego i historycznego regionu,
- rewitalizacja zabytków i wykorzystanie w celach turystycznych; w konkretnych działaniach przewidziana jest rewitalizacja m.in. Parku podworskiego w Grodzisku Dolnym.

4.2. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego (SUiKZP) Gminy Grodzisko Dolne i Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego

Studium w znacznym stopniu uwzględnia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej, umiejscawiając ją wśród podstawowych zadań polityki przestrzennej, łącznie z ochroną zasobów środowiska i walorów krajobrazowych.

Studium wskazuje obszary oraz obiekty objęte ochroną na podstawie przepisów odrębnych, wskazane przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, delegatura w Rzeszowie:

- zabytki kultury,
- stanowiska archeologiczne, w tym stanowiska archeologiczne objęte ochroną konserwatorską oznaczone na rysunku studium,
- zachowane układy zabudowy i zieleni historycznej oraz ogrodów,
- cmentarze: parafialny rzymsko-katolicki i żydowski.

Zgodnie z wytycznymi studium polityka władz samorządowych w zakresie ochrony wartości kulturowych w gminie Grodzisko Dolne, powinna być kierunkowana głównie na obszary:

- renowacja i modernizacja istniejących obiektów architektonicznych, układów przestrzennych, parków i ogrodów objętych ochroną konserwatorską,
- odtworzenie dawnych układów historycznych, urbanistycznych, w oparciu o wytyczne konserwatorskie, przestrzeganie wymogów stref ochronnych w nich określonych, wokół obiektów objętych ochroną,
- użytkowanie obiektów pod ochroną zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi,
- otoczenie opieką istniejących obiektów kultury, sztuki i architektury i zapobieżenie ich niewłaściwemu użytkowaniu, zniszczeniu i zanikaniu.

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP) powinny zawierać elementy dziedzictwa kulturowego, wskazane w rejestrach zabytków, w gminnej ewidencji zabytków (GEZ) i w studium - SUiKZP, które często wykonane zostają przed wykonaniem GEZ czy programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Gmina Grodzisko Dolne zaledwie dla ok. 5% obszaru posiada MPZP, więc przy wykonaniu kolejnych należy położyć nacisk za zawarcie w nich elementów ochrony dziedzictwa kulturowego.

4.3. Gminny Program Opieki nad Zabytkami i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Gminy Grodzisko Dolne na lata 2017-2020 i zakres jego realizacji

Program Opieki nad Zabytkami (…) na lata 2017-2020 akcentuje znaczenie dziedzictwa niematerialnego, zachowanego w tradycji wiejskiej gminy. Opieka nad nim winna obejmować zarówno zachowane i wciąż żywe przejawy miejscowej kultury ludowej, jak też nową jej postać określaną mianem folkloryzmu, będącą wyrazem współczesnego, aktywnego stosunku do dziedzictwa przeszłości.

Program przewidywał następujące zadania:

1. Opracowanie elektronicznej bazy danych: „GRODZISKIE ZABYTKI":

- utworzenie i prowadzenie elektronicznej bazy danych w oparciu o GEZ,
- rozszerzenie i uzupełnienie danych do GEZ poprzez kwerendę historyczną w archiwach, muzeach, bibliotekach i zasobach prywatnych,
- opracowanie fotograficzne stanu zachowania zabytków wpisanych do GEZ i Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego.

2. Utrzymanie i poprawa stanu technicznego zabytków stanowiących własności gminy - rewitalizacja parku dworskiego.

3. Utrzymanie i poprawa stanu technicznego zabytków niestanowiących własności gminy:

- współpraca z parafią w zakresie rewitalizacji zabytków,
- pomoc w kontaktach ze służbami konserwatorskimi i archeologicznymi w ramach planowanych prac objętych rewitalizacją,
- określenie zasad udostępniania obiektów zabytkowych w celach turystycznych.

4. Działania w zakresie popularyzacji dziedzictwa kulturowego, w tym niematerialnego dziedzictwa kulturowego:

- opracowanie i wykonanie systemu oznakowania zabytków: tablice, plansze, mapy,
- opracowanie ścieżek turystycznych i edukacyjnych po obiektach zabytkowych: wskazanie tras na mapach gminy, opracowanie folderów prezentujących historię zabytków,
- wydawnictwa popularyzatorskie - pocztówki, broszury, foldery, książki,
- rozszerzenie zakładki na stronie internetowej gminy poświęconej grodziskim zabytkom,
- utworzenie parku kulturowego - zagrody wiejskiej wraz z budynkami towarzyszącymi w formie „ETNOPARK - GRODZISKO",
- utworzenie stałej ekspozycji archeologicznej dotyczącej zabytków archeologicznych - „GRODZISKO W PRADZIEJACH" lub „PRADZIEJE GRODZISKA" lub „KRAINA ŁOWCÓW RENIFERÓW" w formie prezentacji planszowej,
- opracowanie naukowe folkloru słownego - gwary w formie książki, broszury, płyty,
- opracowanie planu działań w zakresie utrzymania żywych form obrzędowości, m.in. Turki, Orkiestra Włościańska, zespoły folklorystyczne, tj. dokumentacja form przekazu kulturowego i wsparcie wszelkich działań w zakresie funkcjonowania zespołów popularyzujących dziedzictwo kulturowe Grodziska

5. Działania edukacyjne z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego:

- edukacja dzieci i młodzieży szkolnej w zakresie zapoznania z historią gminy i jej zabytkami na lekcjach o regionalizmie,
- prezentacja historii gminy i jej zabytków w mediach,
- konkursy na szczeblu szkoły, gminy, powiatu - w formie prac pisemnych, plastycznych, fotograficznych z zakresu ochrony zabytków materialnych i niematerialnych. Poszerzenie zakresu konkursu „Moja Mała Ojczyzna",
- inicjowanie działalności kół i innych grup społecznych ukierunkowanych na ochronę i opiekę nad zabytkami.

6. Monitoring realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami:

- prowadzenie rejestru z realizacji zadań objętych Programem,
- prowadzenie rejestru zmian zachodzących w obiektach wpisanych do Rejestru Zabytków i Gminnej Ewidencji Zabytków,
- prowadzenie rejestru postulatów mieszkańców gminy dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- sporządzanie sprawozdań z realizacji Programu.

Zakres realizacji postulatów Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Gminy Grodzisko Dolne na lata 2017-2020:

1. Utrzymanie i poprawa stanu technicznego zabytków stanowiących własność gminy: rewitalizacja parku dworskiego - zrealizowano.

2. Utrzymanie i poprawa stanu technicznego zabytków niestanowiących własności gminy: współpraca z parafią w zakresie rewitalizacji zespołu kościelno-plebańskiego, pomoc w kontaktach ze służbami konserwatorskimi i archeologicznymi – realizowane zgodnie z potrzebami.

3. Działania w zakresie popularyzacji dziedzictwa kulturowego, w tym niematerialnego dziedzictwa:

- szlak rowerowy niebieski historyczno-przyrodniczy: Grodzisko Dolne- Laszczyny- Opaleniska- Zmysłówka- Podlesie - Grodzisko Dolne; opisany w internecie, łącznie z krótką historią i wskazaniem atrakcji,

- opracowanie naukowe folkloru słownego - gwara regionu zamieszkałego przez Lasowiaków opracowana jest naukowo na portalu „Dialekty i gwary polskie", zrealizowanym ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, [4] natomiast folklor jest częściowo omówiony w książce wydanej w 1997 r. przez stowarzyszenie „Ziemia Grodziska": „Wieś Małopolska - studium socjologiczne wsi Grodzisko w powiecie łańcuckim" prof. Józefa Burszty ,

- plan działań mających na celu utrzymanie żywych form obrzędowości, tj. wsparcie wszelkich działań w zakresie funkcjonowania zespołów popularyzujących dziedzictwo kulturowe Grodziska prowadzi Gminny Ośrodek Kultury oraz Parafia w Grodzisku Dolnym; Ośrodek Kultury zajmuje się edukacją kulturalną i wychowaniem przez sztukę, gromadzeniem, dokumentowaniem, tworzeniem, ochroną i udostępnianiem dóbr kultury, tworzeniem warunków dla rozwoju folkloru a także rękodzieła ludowego i artystycznego, w tym: kultywowaniem i propagowaniem lokalnych zwyczajów, obrzędów, muzyki ludowej, kultury materialnej i działalności kulturalnej,

- wydanie albumu "Kapliczki i krzyże w Gminie Grodzisko Dolne", 2022 (album „Turki" wyssany został w 2000 r.),

- wystawy dotyczące folkloru grodziskiego, np. "Chustka babci"

- publikowanie w mediach i broszurach informacji dotyczących historii gminy,

- konkursy dotyczące m.in. zabytków i ochrony dziedzictwa kulturowego skierowane do szkół, pt. „Moja Mała Ojczyzna"

Inne działania:

- wpisanie Turków grodziskich na Krajową Listę Dziedzictwa Niematerialnego; listę prowadzi Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego we współpracy z Narodowym Instytutem Dziedzictwa. Wnioski sprawdzone pod względem formalnym opiniuje Rada ds. Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

- wpisanie na listę produktów tradycyjnych prowadzona przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi: korowal weselny, chleb pszenno-razowy z piecowiska, szyszka weselna grodziska, gołąbki z kaszy gryczanej z tartymi ziemniakami z sosem grzybowym.

[4] „Dialekty i gwary polskie",http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=mapa-serwisu&l2=&l3=&l4=lasowiacy-gwara-regionu-mwr, (dostęp: 02. 05.2023)

Rozdział 5.
CHARAKTERYSTYKA GMINY GRODZISKO DOLNE

5.1. Położenie administracyjne i geograficzne

Gmina Grodzisko Dolne znajduje się w płd.zach. części Polski, w województwie podkarpackim, w powiecie Leżajskim. Sąsiaduje z gminami Białobrzegi, Leżajsk, Tryńcza i Żołynia. Składa się z miejscowości: Chodaczów, Grodzisko Dolne, Grodzisko Górne, Grodzisko Nowe, Laszczyny, Opaleniska, Podlesie, Wólka Grodziska, Zmysłówka, które tworzą 10 sołectw – z części Grodziska Dolnego i Grodziska Górnego utworzono sołectwo Grodzisko.

Powierzchnia gminy wynosi 78,55 km², liczba mieszkańców - 7954 mieszkańców.[5]

Jest gminą typowo rolniczą: użytki rolne zajmują 70 % jej powierzchni, użytki leśne – 23 %.

Przez teren gminy nie przebiegają szlaki komunikacyjne o znaczeniu krajowym czy ponadregionalnych, dobrze natomiast rozwinięta jest sieć dróg gminnych i powiatowych - w środkowej, zach. i płd. części gminy - które umożliwiają komunikację z miastami: Leżajsk, Łańcut, Przeworsk i Rzeszów.

Wg fizyczno-geograficznego podziału Polski Kondrackiego[6] gmina zlokalizowana jest w prowincji Karpaty Zachodnie z Podkarpaciem Północnym i Zachodnim, w podprowincji Podkarpacie Zachodnie, w makroregionie Kotlina Sandomierska, w mezoregionach: Płaskowyż Kolbuszowski i Pradolina Podkarpacka. Jest to pagórkowaty teren wysoczyzny morenowej przecięty doliną Leszczynki, z polodowcowymi oczkami wodnymi, z których jednym jest zbiornik Czyste.

Teren gminy przecina rzeka Leszczynka (Grodziszczanka) - lewobrzeżny dopływ Wisłoka, przepływającego w pobliżu wsi Chodaczów (płd.wsch. fragment gminy). W płd. części Grodziska Dolnego znajdują się zalew „Czyste" o pow. 8,05 ha i funkcji retencyjno-rekreacyjnej. Dwa mniejsze zbiorniki retencyjne usytuowane na rzece Leszczynka: „Grodzisko Górne" (pow. 0,55 ha) i „Wólka Grodziska" (pow. 0,41 ha) usytuowane w Grodzisku Górnym i w Wólce Grodziskiej.

Pod względem walorów krajobrazowych gmina Grodzisko Dolne położona jest na bardzo atrakcyjnym terenie. W jej płd.zach. części znajduje się obszar chroniony zajmujący niemal połowę terenu gminy, obejmujący tereny leśne i rolnicze, w tym fragment doliny Wisłoka, wchodzący w skład Zmysłowskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Występuje tu bogactwo flory i fauny, w tym rzadkie i chronione gatunki roślin, jak: goździk piaskowy i pyszny, kruszczyk szerokolistny, widłaki, grążel żółty, grzybienie białe, podkolan biały, barwinek pospolity. Przeważają lasy sosnowe i mieszane z udziałem dębu, buku i grabu. Natomiast ochroną prawną objęty jest rezerwat „Zmysłówka" utworzony w 1953 r. Jest to fragment lasu mieszanego o cechach lasu naturalnego, zawierający jodły, buki, lipy i graby oraz modrzew polski. Są też pomniki przyrody: siedem modrzewi polskich w Zmysłówce i lipa w Wólce Grodziskiej - drzewa oceniane na ok. 180 lat.

5.2. Zarys historii gminy

Przynależność terytorialna obecnej gminy Grodzisko Dolne. W czasach piastowskich tereny rozciągające się nad średnim Sanem i dolnym Wisłokiem stanowiły pas pogranicza między Polską piastowską a Rusią i były obszarem starań obu państwowości o umocnienie władzy. Była tu wprawdzie puszcza sandomierska, która zwarty obszar zachowała do końca czasów ruskich, niemniej przebiegały tędy ważne szlaki komunikacyjne, drogowe i zwłaszcza rzeczne - San, od ujścia do niego

[5] Serwis jednostek samorządu terytorialnego https://samorzad.gov.pl/web/gmina-grodzisko-dolne (dostęp: 02. 05.2023)
[6] Kondracki J., Geografia regionalna Polski, wydanie III, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002

rzeki Wisłok. Na tym odcinku Sanu, już we wczesnym średniowieczu, istniały składy solne z żup ruskich, a transport i handel solą był bardzo opłacalny. Pierwsze osady w puszczy powstawały już w X-XIII w., co miało związek z częstymi najazdami tatarskimi - ludność chroniła się w lesie. Lecz generalnie puszcza pozostawała nieskolonizowana przez człowieka, jedynie dolina Sanu oraz inne tereny nadrzeczne (zapewne teren ob. Grodziska) były częściowo zajęte osadnictwem rolniczym.

Choć tereny te częściej znajdowały się pod wpływem Rusi, to rozgraniczenie państwowe nie miało charakteru trwałego, o czym świadczy wiele odkrytych grodzisk obronnych, tak pewnych, jak i domniemanych, rozlokowanych w obie strony od linii Sanu, oraz na płd. i płn. od linii dolnego Wisłoka. Od płn. były to grodziska w Krzeszowie, Rudniku, Łętowni, Woli Zarczyckiej, Sarzynie, Kustrawie, Łukowej, Leżajsku, Giedlarowej, Dębnie, Grodzisku Dolnym (o nieustalonej chronologii) i Przeworsku. Pełne zespolenie tych ziem z polskim organizmem państwowym rozpoczęło się od włączenia Rusi Halickiej do Korony w 1340 r. przez Kazimierza Wielkiego. W tym roku zaczęło kształtować się województwo ruskie, w skład którego weszła, między innymi, ziemia przemyska z terenami obecnej gminy Grodzisko Dolne.

Umacnianiu państwowości polskiej sprzyjała aktywna kolonizacja puszczy, lokacja miast i wsi, budowanie łacińskiej organizacji kościelnej - w 1340 r. powstała diecezja w Przemysłu. W administracji terytorialnej znacznie dłużej obowiązywało prawo ruskie. Budowanie polskiego sytemu prawnego trwało do 1430 r., gdy król Władysław Jagiełło wydał przywilej ziemski zatwierdzający szlachcie i duchowieństwu szereg praw. Przeprowadzono szereg reform sądownictwa, uformowano urzędy ziemskie. Województwo ruskie Korony Królestwa Polskiego, jako część prowincji małopolskiej, od 1569 r. w składzie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ze stolicą we Lwowie i miejscem sejmików generalnych w Sądowej Wiszni, funkcjonowało do 1772 r.

Po I rozbiorze Polski ziemie te przypadły Austrii uzyskując status kraju koronnego Austrii, o nazwie Królestwo Galicji i Lodomerii w Cesarstwie Austriackim. Wraz z reformą administracyjną utworzono w 1855 r. powiat leżajski ze starostą powiatowym na czele. Objął on swym zasięgiem byłą królewszczyznę leżajską oraz majętność grodziską obejmująca Grodzisko Dolne, Grodzisko Górne, Grodzisko Miasteczko, Wólka Grodziska, Gwizdów, Laszczyny, Opalenisko, Chodaczów. Utworzony powiat zespolił mocno terytoria leżajskie i grodziskie, które wykazały trwałą łączność w kolejnych reformach systemu administracji państwowej oraz w administracji sądownictwa. Gdy w 1867 r. zlikwidowano małe powiaty i utworzono większe, Leżajsk z dominium grodziskim weszły w skład powiatu w Łańcucie. W okresie II Rzeczypospolitej, w latach 1918-1939 tereny obecnej gminy znalazły się w powiecie łańcuckim polskiego województwa lwowskiego. Powiat leżajski został ponownie utworzony w 1955 r. - do 1975 r.

W latach 1945-1998 tereny obecnej gminy znajdowały się w województwie rzeszowskim, od 1998 r. - w województwie podkarpackim. W latach 1954-1972 istniała też gromada Grodzisko Górne.

Właściciele miejscowości i rozwój terytorialny. Grodzisko Dolne należy do najstarszych osad na terenie powiatu leżajskiego. Data powstania wsi pozostaje jednak nieznana. Zlokalizowany tu gród nie posiada ustalonej chronologii. Istnienie osady (AZP stanowisko nr 22), w najmłodszej warstwie datowanej na okres wczesnego średniowiecza - VI i X-XI w., pozwala przypuszczać, że istniała tu ciągłość osadnicza.

W 1408 r. wzmiankowany jest kościół w Grodzisku. W 1470 r. wieś, wraz z 32 innymi wsiami, wchodziła w skład dóbr przeworsko - jarosławskich stanowiących własność Spytka z Jarosławia i Rafała z Przeworska, braci herbu Leliwa z jarosławskiej linii Tarnowskich. Spytko od 1645 r. był podkomorzym przemyskim i wojewodą bełskim, a Rafał starostą ruskim. W 1470 r. bracia utworzyli ordynację przeworsko-jarosławską z wykluczeniem potomków żeńskich od podziału oraz zakazem sprzedaży ziemi ludziom spoza rodu, co zatwierdził król. Była to pierwsza ordynacja utworzona

w Polsce. Kontrakt został anulowany w 1517 r.[7] Rafał był również dzierżawcą (tenutariuszem) królewszczyzny leżajskiej przekazywanej w rodzie Jarosławskich do pocz. XVI w. Po bezpotomnej śmierci dziedzica Jarosławia i Przeworska w 1521 r. dobra przejął Jan herbu Leliwa, pan na Tarnowie, dzierżawca leżajskiego starostwa niegrodowego.

Dokument z 1473 r. wymienia sołectwo dziedziczne w Grodzisku, należące do Tomasza Osieczkowskiego, co świadczy o lokacji na prawie niemieckim wsi, pierwotnie należącej do domen królewskich - podobnie jak cała Puszcza Sandomierska.

Od 1569 r. właścicielem Grodziska Dolnego był wojewoda sandomierski Jan Kostka, od końca XVI w. - Aleksander Konstanty Ostrogski, wojewoda wołyński, po którego śmierci objęła je jego córka Zofia, żona Stanisława Lubomirskiego z Łańcuta, wojewody krakowskiego, potem ruskiego, marszałka Trybunału Koronnego, właściciela 18 miast, 313 wsi i 163 folwarków. Grodzisko wymieniane jest jako jego własność od 1618 r., zaś od poł. XVIII w. pozostawało w rękach spadkobierców z przeworskiej linii Lubomirskich. W 1740 r. uzyskało prawa miejskie - do 1928 r.

Grodzisko było dużą, dobrze rozwijającą się osadą. Rozbudowywało się na płn. w kierunku Leżajska. W końcu XVI w. powstała Wólka Grodziska, na początku XVIII w. pojawiła się nazwa Grodzisko - Miasteczko, które około 1740 r. uzyskało prawa miejskie. Pod koniec XVIII w. wyodrębniło się Grodzisko Górne, a następnie powstały przysiółki: Krzaki, Podlesie, Zagrody, Chałupki, Zarowie. W miejscu tego ostatniego wykształciło się z czasem Grodzisko Nowe. Podział Wielkiego Grodziska usankcjonowały władze austriackie w 1786 r., kiedy to podzielono go na cztery gromady Grodzisko Dolne, Miasto, Grodzisko Górne, Wólkę Grodziską. W 1930 r. włączono Miasteczko do Grodziska Dolnego. Miasteczko rozplanowano wokół rynku i było zamieszkałe głównie przez Żydów.

Ostatnim właścicielem Grodziska z rodu Lubomirskich był Jerzy Marcin Lubomirski, który ok. 1779 r. sprzedał je Maciejowi Aleksandrowi Borzęckiemu. W 1787 r. miejscowość należała do Michała Drohojewskiego, później do rodziny Kellermanów z Tryńczy i Kańczugi. Józef Kellerman przekazał Grodzisko swojej córce, żonie węgierskiego barona Branhidy, wzmiankowanej na przełomie XIX/XX w. Po śmierci męża i syna, przeniosła się do Wiednia, a majątek w Grodzisku objęła Lityńska z domu Kellermann z Tryńczy, potem jej córka – do parcelacji w 1943 r.

Grodzisko Górne i Wólka Grodziska powstawały wzdłuż rzeki Leszczynki w miarę rozrastania się Grodziska Dolnego. W końcu XVI w. wyodrębniła się Wólka Grodziska (Grodziska Wola, Zimni Potok - 1621, Grocziska Wola - 1651, 1658), wzmiankowana w 1589 r. w regestach poborowych. Podobnie jak Grodzisko należała do Lubomirskich klucza przeworskiego. W końcu XVI w. wieś posiadała dwa łany kmiece, 17 zagrodników i czterech komorników; w 1674 r. było tu 30 domów. W okresie międzywojennym miejscowość posiadała status gminnej.

Grodzisko Nowe to dawne Zarowie, powstałe w końcu XVIII w., jako przysiółek Grodziska Dolnego. W 1 poł. XIX w. w Zarowiu były 33 domy. Z czasem rozrosło się i w 1971 r. przekształciło w odrębną wieś.[8] Jak wspomniano przysiółkiem Grodziska było również Podlesie, które zachowało swoją nazwę.

Pozostałe miejscowości: Chodaczów, Laszczyny, Opaleniska i Zmysłówka nie istniały w średniowieczu. Procesy osadnicze w puszczy, w dobrach prywatnych ożywiły się w XVIII w., gdy prowadzone były intensywne trzebieże lasów, zatem wówczas mogły powstać te miejscowości; lub w okresie kolonizacji józefińskiej (1781), na co może wskazywać ich układ przestrzenny - ulicówki z częściami układu rozproszonego.

[7] Wołoszyn M., Historia Ordynacji Przeworskiej Książąt Lubomirskich, katalog wystawy, Rzeszów 2017.

Lasy w okolicach dzisiejszej Zmysłówki należały początkowo do Lubomirskich z Łańcuta, potem do rodziny klucza przeworskiego. Sama Zmysłówka powstała w XVIII w. Do Ordynacji przeworskiej, założonej w 1868 r., należały np. budynki w Zmysłówce: „pomieszkania" dla leśniczego i kontrolera, stajnia, stodoła, studnia, piwnica, karczma i druga zwana „Moczary". Grunty orne - 82 morgów, łąki i ogrody - 29 morgów, pastwiska - 59 morgów.

Gospodarka. Jak wspomniano, w średniowieczu teren obecnej gminy pokrywała puszcza, poza enklawami, w których rozwijały się najstarsze osady. Niewielkie, śródleśne osady nastawione na bartnictwo, łowiectwo, hodowlę, czy połowy ryb - jeśli były nadrzeczne, funkcjonowały w puszczy jeszcze w XVI w.

Zagospodarowywanie terenów rozpoczęło się z inicjatywy Króla Kazimierza Wielkiego, który podjął akcję kolonizacyjną. Osadnicy karczowali lasy i osiedlali się na uzyskanym terenie. W zamian za ziemię dostawali kilka lat wolnizny czyli zwolnień podatkowych. Podstawa gospodarki była gospodarka leśna oraz uprawa roli. Ludność uprawiała zboże, jęczmień, owies, pszenicę, proso i groch, z czasem upowszechnił się zwyczaj uprawy warzyw. Rozwijały się również zawody rzemieślnicze. W XVI w. w Grodzisku obecni byli kowale, ślusarze, rymarze, siodlarze, miecznicy, złotnicy, kotlarze, powroźnicy, paśnicy (wyrabiający pasy do ubrań), stelmachowie, stolarze, iglarze, piekarze, rzeźnicy, piwowarzy, słodownicy, gorzelnicy młynarze, tkacze, sukiennicy, postrzygacze, krawcy, czapnicy, smuklerze (wyrabianie pasów, frędzli, taśm, pasmanterii), garbarze. Dobre stosunki glebowe i teren obfitujący w lasy umożliwiały wyżywienie i pozyskiwanie drewna jako budulca i opału.

Na przełomie XVII i XVIII w. nadal prężnie rozwijało się rzemiosło, dlatego Grodzisko otrzymało w 1613 r. od króla Zygmunta III Wazy przywilej odbywania dwóch targów rocznie. Książę Jerzy Sebastian Lubomirski w 1664 r. zatwierdził statut cechu tkackiego, który liczył 40 członków. Wioska słynęła z produkcji tkanin i targów suknem. Król Jan III Sobieski w 1685 r. nadał statut cechowi szewskiemu. Maciej Borzęcki wybudował jatkę, w której rzemieślnicy sprzedawali swoje wyroby.

W rolnictwie sytuacja pogorszyła się, gdy szeroko upowszechniono pańszczyznę. System, który na zachodzie zanikał od XV w., a w XVIII w. był już przeżytkiem, w Polsce odwrotnie - obciążenia wzrastały. Ta niesprawiedliwa forma ładu społecznego wpłynęła hamująco na rozwój gospodarczy regionu i spadek konkurencyjności wyrobów lokalnego rzemiosła.

Sytuacja na wsi nie poprawiła się w czasie zaborów. Galicja była krajem rolniczym (74% rolników), zacofanym gospodarczo, mimo uwłaszczenia chłopów (1848) i znacznych postępów rolnictwa w 2 poł. XIX w. Wpływ na tę sytuację miało rozdrobnienie gruntów chłopskich (1,6 ha na osobę) i wielkie przeludnienie wsi. Panowała bieda i głód, co spowodowało masową emigrację zarobkową od lat 90. XIX w. Niemniej Grodzisko, zwłaszcza Miasteczko, odegrało znaczną rolę w życiu społeczno-kulturalnym całego regionu grodzieńskiego. W 1885 r. powstała tu pierwsza szkoła, Towarzystwo Spożywcze i pierwszy sklep katolicki (1890), zamieszkał lekarz okręgowy - Bolesław Tryniecki (1898), ks. Stanisław Stojałowski założył Stronnictwo Ludowe. W 1904 r. powstało Towarzystwo Szkoły Ludowej. W 1910 r. powstał zespół orkiestry dętej, chór, teatr, w 1914 r. - Drużyna Bartoszowa (młodzieżowa organizacja przysposobienia wojskowego).[9]

W okresie międzywojennym sytuacja gospodarcza pozostawała bez zmian, na wsi panowała ogromna bieda. Brakowało wszystkiego: jedzenia, odzieży, butów, leków. Niedostatek powodował coraz liczniejsze choroby, szczególnie wiele ofiar zabierała gruźlica. Nie było prądu, a książki czy

[9] Gminny Program Opieki nad Zabytkami i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Gminy Grodzisko Dolne na lata 2017-2020, Grodzisko Dolne, 2017

gazety były rzadkością. Szkoły pustoszały. Kryzys gospodarczy II Rzeczypospolitej w latach 30. XX w. szczególnie dotknął warstwy chłopskie, powodując protesty i strajki.

Mieszkańcy. Z racji lokalizacji ziemię grodziską początkowo zasiedlali Rusini, systematycznie napływający z Polesia i Wołynia, Polacy w znacznej liczbie pojawili się w dobie kolonizacji puszczy (głównie Mazurzy), Tatarzy - po zwycięskiej wyprawie wiedeńskiej króla Jana III Sobieskiego w 1683 r., kiedy na ziemiach polskich osiedlono jeńców tureckich. Od XVII w. wzmiankowani są Żydzi i Szwedzi. W XIX w., z powodu tzw. kolonizacji józefińskiej zorganizowanej przez administrację cesarza, do mieszkających tu nacji dołączyła nacja niemiecka. Asymilacja tych wielu narodowości spowodowała wykształcenie nowej grupy etnograficznej określającej się nazwą "Lesioki" - Lasowiacy; są jedną z nielicznych grup ludności polskiej, u której wykształciło się pojęcie własnej nazwy. Z tym, że mieszkańcy Grodziska leżącego na styku regionów etnograficznych: łańcuckiego i przeworskiego, w powiecie leżajskim, posiadają nieco bardziej odrębną kulturę.

Pokaźną diasporę stanowili w Grodzisku Żydzi. [10] Gmina żydowska (kahał) funkcjonowała co najmniej od poł. XVIII w. W 1754 r. wzmiankowana jest synagoga i cmentarz żydowski. W 1754 r. podjęto budowę nowej synagogi, murowanej. W 1785 r. w Grodzisku Dolnym i Górnym mieszkało 275 Żydów, podczas gdy miejscowość liczyła 2800 mieszkańców. Pod koniec XVIII w. było tu 364 Żydów, w 1870 r. - 444 osoby. W XIX w. mniejszość żydowska liczyła 1200 osób. Kahał grodziski utrzymywał dom modlitwy, rabina i cmentarz, łaźnię rytualną (mykwę) i rzeźnię, w której dokonywano rytualnego uboju bydła i ptactwa. Ponadto funkcjonowały tu chedery (szkoły), w których chłopcy od trzeciego roku życia uczyli się religii mojżeszowej.

W 1891 r. samodzielność gminy żydowskiej została zlikwidowana, Żydów grodziskich podporządkowano gminie wyznaniowej w Leżajsku, nadal funkcjonowała synagoga, cheder i cmentarz. Po pierwszej wojnie światowej znacznie zmniejszyła się liczebność społeczności – z powodu migracji do większych ośrodków miejskich, a także za granicę.

Według spisu ludności z 1921 r., Grodzisko Miasteczko - gdzie znajdowało się największe skupisko Żydów - liczyło 367 Żydów, co stanowiło 62,3% ogółu mieszkańców, w Chodaczowie mieszkało 12 Żydów (2,6%), w Grodzisku Dolnym - 101 (3,3%), w Grodzisku Górnym - 12 (0,5%), w Opaleniskach - 4 (0,8%), w Wólce Grodziskiej - 5 (0,5%), w Zmysłówce - 39 (5,4%).

Według danych w 1935 r. Grodzisko Dolne zamieszkiwało 442 Żydów - głównie na obszarze Miasteczka. Z opisu Józef Burszty[11]: „Dookoła ‘rynku’ i uliczek mieliśmy w 1939 r. 70 drewnianych domów żydowskich, w których z końcem 1931 r. mieszkały 82 rodziny żydowskie, trudniące się wszelakim handlem i pewnymi rzemiosłami. Domy te okalały w pierwszym promieniu 43 domy ludności biedoty. O ile pierwsze domy - żydowskie - jako tako jeszcze wyglądały, o tyle te drugie, zarówno żydowskie, jak i chłopskie, to ’kucze’, zaledwie kilka z nich było w lepszym stanie”

Po zajęciu Miasteczka hitlerowcy dnia 27 września 1939 r. wysiedlili część Żydów do sowieckiej strefy okupacyjnej. W 1941 r. pozostało około 750 Żydów, w tym większość spoza miasteczka. Hitlerowcy w czasie likwidacji getta rozstrzelali na miejscowym kirkucie 241 Żydów. Ich ciała pochowano w zbiorowym grobie. Synagoga została rozebrana w czasie okupacji, dewastacji uległ cmentarz żydowski, po wojnie rozebrano żydowskie domy. Obecnie rozplanowanie Miasteczka jest nieczytelne w terenie.

Wydarzenia. Początki znanej historii terenów, na których położona jest obecna gmina, to wojny graniczne polsko-ruskie trwające do 1340 r., w którym Kazimierz Wielki przyłączył Ruś

[10] Wirtualny Sztetl, https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/102-grodzisko-dolne/114-cmentarze/13773-cmentarz-w-grodzisku-dolnym (dostęp: 04.05.2023)
[11] Burszta J., Wieś małopolska. Studium struktury i organizacji społeczno-przestrzennej wsi Grodzisko w powiecie łańcuckim, Poznań 1997.

Halicką do Polski. W tym czasie dość mocno zaznaczyła się również obecność agresorów mongolskich. Większe, krwawe najazdy miały miejsce w 1241, 1259 i 1287 r.

Prawdziwe klęski nastąpiły w pocz. XV w., kiedy to Tatarzy najechali Leżajsk i okoliczne wsie - w 1498, 1500, 1503, 1509, 1519 i 1524 r. Ten ostatni najazd doszczętnie zniszczył miasto i okolice, ludność wzięto w jasyr, starców i dzieci potopiono w bagnach. Kolejny, równie krwawy najazd miał miejsce w 1624 r. Wydarzenia z 1648 r. nastąpiły w związku z kozackim powstaniem Bohdana Chmielnickiego. Jesienią tego roku Chmielnicki z ordą Tuhaj-beja wyprawił się na Lwów i Zamość, zaś zagony kozackie i tatarskie pojawiły się nad Sanem i Wisłokiem, łupiąc, paląc i mordując. Pozostałością po tym najeździe są umocnienia znane jako „Wały Chmielnickiego", na pograniczu Bud Łańcuckich i Opalenisk. Najazd w 1672 r. znów przyniósł wielkie straty, spalono wiele wsi i miasteczek, m. in. Grodzisko. Zniszczenia przyczyniły się do zdecydowanego zahamowania rozwoju gospodarczego.

Kolejne wojny przyszły z potopem szwedzkim (1655–1660). Jesienią 1655 r. i wiosną 1666 r., - podczas przemarszu wojsk szwedzkich i w 1657 r. - w związku z przemarszem wojsk węgierskich Jerzego II Rakoczego, tereny gminy zostały doszczętnie złupione i spustoszone. Również rekwizycje prowadzone przez wojska koronne, spowodowały niespotykanie wysoki ubytek pól uprawnych na poziomie ok. 60 %.

W Galicji, najwcześniej na ziemiach polskich, rozwinął się zorganizowany ruch ludowy - tu w 1895 r. powstało Stronnictwo Ludowe. Na początku lat 80. XIX w. pojawiły się pierwsze polskie i ukraińskie organizacje robotnicze. Od 2 poł. XIX w., w Galicji Wschodniej rozwijał się ukraiński ruch narodowy, domagający się pełnego równouprawnienia, a nawet wyodrębnienia Galicji Wschodniej, jako kraju ukraińskiego, co powodowało ostry konflikt polsko-ukraiński.

Podczas I wojny światowej niemal cała Galicja była miejscem walk zbrojnych i powstania Legionów Polskich. Grodzisko znalazło w strefie działań wojsk radzieckich i austriackich. Rosjanie weszli we wrześniu 1914 r., w listopadzie - Austriacy. Na plebani ulokował się sztab korpusu, w szkole w Grodzisku Górnym - komendant dywizji i sąd korpusowy. Od listopada 1914 r. do czerwca 1915 r. znów byli tu Rosjanie, potem - już do końca wojny - Austriacy. Pod koniec wojny, prawie 300 uzbrojonych żołnierzy zdezerterowało z wojska, dlatego wieś została spacyfikowana przez regiment austriacki. Kilku żołnierzy zginęło, pozostałych ponownie wcielono do armii. W 1918 r. zmarło na tyfus i „czarną hiszpankę" 120 osób, w tym również lekarz Bolesław Tryniecki. Zwiększyła się emigracja mieszkańców na Zachód, wyjechało 2/3 ludności żydowskiej. [12]

W 1918 r. władzę Galicji Zachodniej objęła Polska Komisja Likwidacyjna. Austria już w 1919 r. zrzekła się Galicji, lecz przyznanie Polsce terenów nastąpiło dopiero w1923 r. Odzyskanie niepodległości mieszkańcy Grodziska uczcili posadzeniem „Dębu Wolności" w Grodzisku Górnym .

W 1930 r. przeprowadzono w Grodzisku manewry wojskowe z udziałem 38 Pułku z Przemyśla i Sztabu ze Lwowa. W 1930 r. otwarto Dom Ludowy w Grodzisku Dolnym, w którym odbywały się kursy spółdzielczości, prowadzone prze Zofię i Ignacego Solarzów. Z inicjatywy Zofii Tynieckiej w Miasteczku zbudowano dom TSL - prowadzono tu kursy handlowe, gotowania, higieny.[13]

Na wsi coraz mocniej uciskani chłopi znaleźli się na skraju nędzy. Coraz częściej dochodziło do wystąpień społecznych przeciwko władzy. Takie zrywy odbyły się m.in. w powiecie sanockim w 1931 r. czy w Bieszczadach w 1932 r. i spowodowały jedynie brutalne represje. Na wsiach wrzało.

[12] Gminny Program Opieki nad Zabytkami .. na lata 2017-2020, ibidem
[13] Gminny Program Opieki nad Zabytkami .. na lata 2017-2020, ibidem

W dn. 22-27 czerwca 1933 r. miała miejsce tzw. rewolucja grodziska[14], podczas której zginęło dwóch policjantów i sześciu chłopów. Miały one miejsce kilka lat przez wielkim chłopskim strajkiem w sierpniu 1937 r., który najostrzejszą formę przybrał w Małopolsce i na Podkarpaciu. Zginęło wiele osób, spacyfikowano wiele gospodarstw, masowo aresztowano działaczy ludowych.

Okres okupacji niemieckiej przyniósł wiele tragicznych wydarzeń. We wrześniu 1939 r., podczas nalotu na stację kolejową, zginęło trzech żołnierzy. We wsi powstała aktywnie pracująca placówka Nr 5 AK, współpracująca z Jędrusiami. W 1943 r. powstał Oddział Specjalny Ludowej Straży Bezpieczeństwa pod dowództwem Andrzeja Chmury. Członkowie Ruchu Oporu Armii Krajowej i Batalionów Chłopskich, samodzielnie lub z udziałem innych oddziałów partyzanckich przeprowadzili kilka udanych akcji zbrojnych - za co w 1984 r. Grodzisko zostało odznaczone Krzyżem Walecznych.[15]

Rozdział 6.
KRAJOBRAZ KULTUROWY GMINY GRODZISKO DOLNE

Zabytki stanowiące materialne dziedzictwo kulturowe, umiejscowione w przestrzeni przyrody kształtowanej przez człowieka w efekcie jego działalności, wraz z dziedzictwem niematerialnym, składają się na krajobraz kulturowy stanowiący istotną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego i antropologicznego. Krajobraz kulturowy jest elementem budującym tożsamość mieszkańców, stanowi postawę kształtowania własnej kultury oraz przyszłego rozwoju.

Gmina Grodzisko Dolne położona jest w województwie podkarpackim, w niewielkiej odległości od miast Leżajsk, Przeworsk i Łańcut. Pod względem przyrodniczo-krajobrazowym jest to teren urozmaicony - płaskie równiny Doliny Dolnego Wisłoka i Doliny Dolnego Sanu kontrastują z pagórkami Płaskowyżu Kolbuszowskiego - w części zach. Wśród nich płynie rzeka Leszczynka, lewobrzeżny dopływ Wisłoka. Są tu liczne zagłębienia polodowcowe tworzące jeziorka i stawy. Godne uwagi są również, np. Rezerwat Przyrody w Zmysłówce, uroczysko „Górka", - duże skupisko modrzewia oraz długie morenowe wzgórze, zwane „Wałami Chmielnickiego" ze wzniesieniem Księża Góra.

Zabytków wpisanych do rejestru zabytków jest tu stosunkowo niewiele, z tego tytułu iż gmina, rozwijająca się głównie rolniczo, nie należała do bogatych. Ponadto przez stulecia narażona była na rozmaite ataki, wojny, nękana przez zarazy, zaś typowe tutaj, drewniane budownictwo znikało w pożarach. O wyjątkowości terenu stanowią stosunkowo licznie zachowane drewniane domy oraz kapliczki i krzyże przydrożne z XIX i XX w.

Wyjątkowość regionu to również historyczna wielokulturowość, ogromne zróżnicowanie etniczno-kulturowo-religijne historycznej ludności. Dominował żywioł polski, drugim pod względem liczebności był żywioł ruski, z którego wyodrębniła się grupa Ukraińców; liczni byli Żydzi. Każda z tych nacji miała swoją religię. Od 1939 r. narodowości te zaczęły po kolei znikać. Najpierw Żydzi,

[14] 22.06.1933 r. z okazji nieszporów zwyczajowo urządzono kanonadę "bomb" wykonanych z puszek i moździerzy. Na odgłos wybuchów przybyli dwaj posterunkowi - w momencie, gdy ludzie wychodzili z kościoła i formowali procesję. Ich przybycie odebrano jako ingerencję w życie duchowe, więc prócz obelg w stronę policji posypały się kamienie. Policjanci oddali strzały ostrzegawcze, jeden z nich zranił napastnika, wówczas tłum zakatował ich kamieniami i kijami. Po dokonaniu samosądu mieszkańcy ruszyli na posterunek, gdzie zabarykadował się komendant i podkomendni. Skandowano antyrządowe hasła i próbowano wedrzeć się do budynku, także z użyciem broni palnej. Tłum atakował cała noc. Dopiero nad ranem przybyła odsiecz z Komendy Wojewódzkiej we Lwowie. Zamieszki tłumiło 150, potem 250policjantów. Spokój przywrócono po pięciu dniach. Aresztowano ponad 500 osób, z których 50 postawiono przed sądem. Nie wyjaśniono przyczyn tego ataku, ale przypuszcza się, że powodem była nędza galicyjska i wrogość do władz.

[15] Gminny Program /../ Gminy Grodzisko Dolne, ibidem

z których część zmuszona została do wyjazdu do Rosji, część zginęła w 1942 r. w obozie w Bełżu, część została rozstrzelana na żydowskim cmentarzu w Grodzisku. W 1944 r. Polska podpisała umowę o granicy polsko-ukraińskiej i wymianie ludności z terenów przygranicznych - każdy, kto był wyznania prawosławnego czy grekokatolickiego, został wywieziony. I choć nie ma tych dawnych mieszkańców i bardzo niewiele pozostało z ich kultury materialnej, ludzie, przez pokolenia żyjący w symbiozie z innymi nacjami, przesiąkli wzajemną kulturą i stworzyli swoją własną tożsamość - lasowicką z elementami łańcuckiej i przeworskiej.

6.1. KRAJOBRAZ KULTUROWY - DZIEDZICTWO MATERIALNE

Najbardziej wyrazisty przejaw krajobrazu kulturowego stanowi dziedzictwo materialne. Obejmuje wszystkie ślady działalności człowieka: od sieci dróg i przestrzennych układów osadniczych, przez budownictwo mieszkalne, gospodarcze, przemysłowe, architekturę dworską, sakralną, municypalną, założenia parkowe i cmentarne, po zabytki ruchome i archeologiczne.

Układy przestrzenne wsi. Analiza map z XVIII w. wskazuje na pasmowy kierunek osiedli. Bliskość cieków wodnych (San, Wisłok) powodowała wykorzystanie ich do komunikacji i była dość istotnym elementem integrującym mieszkańców. Równolegle rozwijano sieć dróg łączących miejscowości z tą najważniejszą, łączącą Sandomierz z Przemyślem, biegnąca wzdłuż lewego brzegu Sanu przez Sarzynę, Leżajsk, Grodzisko, Przeworsk, wraz z drogami na Łańcut, Giedlarową i drugi kierunek na Sokołów i Hucisko.

Najstarszą miejscowością gminy jest Grodzisko, lokowane na prawie niemieckim zapewne w formie wsi leśno-łanowej, tzw. łańcuchówki. Jest to najbardziej korzystny układ ze względu na obniżenie terenu w dolinie Leszczynki. Wieś rozbudowywała się na płn. - wzdłuż drogi i rzeki, po czym podzieliła się na Wólkę Grodziską (koniec XVI w.), Grodzisko Dolne, Grodzisko Miasteczko (1740-1928), Grodzisko Górne (koniec XVIII w.). Wszystkie te miejscowości tworzyły w XVIII w. jedną, długą osadę - Grodzisko Wielkie. Miasteczko rozplanowano wokół rynku. Jego układ pozostaje nieczytelny, zapewne znajdowało się w miejscu znacznego poszerzenia terenu wolnego między Grodziskiem Dolnym a Górnym. Obecnie wszystkie miejscowości ciągną się przez całą wysokość gminy, zaczynając się jako Grodzisko Dolne na płd., przy zalewie „Czyste", poprzez Grodzisko Górne z włączonym Miasteczkiem, do miejscowości Wólka Grodziska, tworząc jednolity ciąg zabudowań. Wieś powoli rozbudowuje się w kierunku wsi wielodrożnej - zabudowania położone są po obu stronach drogi Giedlarowa - Laszczyny i przy drogach poprzecznych do drogi głównej.

Powstałe w XVIII w. przysiółki Moczary i Podlesie, a także Zmysłówka - podobnie jak większość osad puszczańskich - mają charakter wsi rozproszonych. XVIII-wieczne Grodzisko Nowe (Zarowie) i Zagrody mają charakter wsi ulicowych, Zagrody - o luźnej zabudowie. Natomiast w Chodaczowie osią wsi jest droga Tryńcza - Laszczyny, ale zabudowa rozrzucona jest przy szeregu dróg bocznych. Opaleniska i Laszczyzny to wsie wielodrożne o mieszanej zabudowie, łączącej elementy wsi zwartej i wsi rozproszonej. To rozproszenie jest dziedzictwem puszczańskiej przeszłości.

Przykłady domów mieszkalnych w Grodzisku Dolnym.

Zabudowa wiejska. Dawniej dominowała zabudowa zagrodowa. W zależności od zamożności gospodarza zagrody składały się z domu mieszkalnego i dwóch, trzech lub czterech budynków, przy czym dom mieszkalny zwykle znajdował się od strony drogi. W małych zagrodach znajdowała się stajnia i stodoła, w większych - stodoła, stajnia, chlew i spichlerz, zwany często komorą. Spichlerz był niewielkim budynkiem o jednym lub dwóch wnętrzach (np. spichlerz plebański w Grodzisku Dolnym). Ważnym elementem zagrody była piwnica oraz studnia z żurawiem. Ludność bezrolna miała tylko chałupę mieszkalną, złożoną z sieni i izby, do której przylegała obora.

Chałupy budowane były z drewna, w konstrukcji zrębowej, z węgłami na nakładkę, później - na rybi ogon. Konstrukcja wieńcowa ścian wsparta była na podwalinie. Pierwotne, czterospadowe dachy w okresie międzywojennym zastąpiono dwuspadowymi, z charakterystycznym okapnikiem u nasady szczytów. Do wypełniania szczelin między belkami używano mchu, który wkładano po postawieniu chałupy, zanim budynek osiadł. Potem szpary bielono. Było to tak popularne, że kwestie pozyskania mchów na terenie Galicji od poł. XIX w. regulowała Ustawa lasowa z 3 grudnia 1852 r. Również w okresie II Rzeczypospolitej i zaraz po II wojnie światowej pozyskiwanie mchu było unormowane prawnie. [16]

Przykład domu mieszkalnego z gankiem

Do najczęstszych należały chałupy jednotraktowe, składające się z trzech pomieszczeń: centralnie położonej sieni, z izby po jednej stronie i z komory lub stajni - po drugiej. Do rzadszych należały chałupy o dwóch odrębnych izbach po obu stronach sieni. Na wzór chałup kolonistów

[16] Łuczaj Ł., Grodzki W., Marcela A., Mech jako materiał do uszczelniania belek w budownictwie drewnianym Karpat, w: Studia Etnologiczne i Antropologiczne, 7.21, nr 2, czasopismo elektroniczne: file:///C:/Users/Bozka/Downloads/12626-Tekst%20artyku%C5%82u-32876-2-10-20220706.pdf (dostęp: 05.05.2023)

powstawały również chałupy dwutraktowe, znacznie większe. W obszernej sieni stał komin, po jednej stronie znajdowała się izba z alkierzem (lub izba i kuchnia), po drugiej - dwie izby (lub izba z komorą). Niektóre chałupy posiadały wąskie drewniane ganki od frontu.

W gminie Grodzisko Dolne występuje dość duży zasób drewnianych domów mieszkalnych i budynków gospodarczych. W większości są to typowe budynki powstałe w 1 poł. XX w. Niestety często, w ramach modernizacji i konserwacji, pierwotna konstrukcja ścian jest zasłonięta szalunkiem z desek lub obmurowana cegłami i otynkowana. Często wymieniona jest stolarka okienna, łącznie ze zmianą kształtu otworów. Są też jednak budynki bardzo pieczołowicie odnowione lub odtworzone, jak nr 285 w Grodzisku Dolnym.

Cmentarze. Cmentarze stanowią ważny element krajobrazu kulturowego. Są elementem dziedzictwa materialnego - opatrzone zabytkami sztuki sepulkralnej, z zachowanym układem alejek i ścieżek cmentarnych, w otoczeniu starodrzewu. Równocześnie odnoszą się do dziedzictwa niematerialnego - jako przestrzenie ukształtowane wg reguł kulturowych związanych z religią i tradycją grzebania zmarłych. Przechowując pamięć o minionych latach, stają się pomnikami historii. W tym kontekście dbałość o miejsca ostatniego spoczynku jest konieczna, bez względu na charakter wyznaniowy cmentarza, czy podziały narodowościowo-społeczne. Obiekty te należy pielęgnować i eksponować w krajobrazie miejscowości, niezależnie od stanu zachowania - oznakować tablicami informacyjnymi.

Pierwsze cmentarze były bezpośrednio związane z kościołem i otaczającym go terenem. Zmarłych grzebano na terenie przykościelnym. Na przestrzeni dziejów cmentarze te, były likwidowane, zabudowywane, ograniczane do formy placu otaczającego świątynię, natomiast cmentarze sytuowano zwykle poza wsią. Na terenie gminy zachował się jeden zabytkowy cmentarz katolicki i cmentarz żydowski. Nie zachowały się inne cmentarze wyznaniowe.

• Cmentarz rzymsko-katolicki w Grodzisku Dolnym, założony w 3 ćw. XIX w., z kostnicą z 1 poł. XX. O powierzchni 1,66 ha, usytuowany na wsch. od kościoła, przy polnej drodze, atrakcyjnie położony pod względem krajobrazowym. Założony na planie wydłużonego, nieregularnego wieloboku z dwiema alejami na osi płd.zach.- płn.wsch. W płn.wsch. części zachowany starodrzew: lipy, tuje, dęby, brzozy i akacje. Cmentarz użytkowany współcześnie, uporządkowany w 2013 i 2014 r. Najstarszy nagrobek - proboszcza ks. Jakóba Dziedzica - pochodzi z 1873 r. Na cmentarzu znajduje się kilka przykładów sztuki nagrobnej: pomnik rodziny Świątkowskich, z klasycznym motywem urny na masywnej mensie, czy nagrobek Michała Świądra z płaskorzeźbionym portretem Jezusa, pochodzącym z warsztatu M. Antoniaka ze Stanisławowa.[17] Są też nagrobki osób o znaczeniu historycznym:

- Franciszek Leja (1855-1979), matematyk, prof. UJ i Politechniki Warszawskiej,
- Władysław Pałys (1903-1976), poseł na sejm, prezes WK ZSL, były więzień Oświęcimia i Mauthausen,
- Tadeusz Tryniecki (1900-1970), lekarz medycyny, oficer WP, kombatant 1933-1944,
- ks. Feliks Świerczyński (+1926), proboszcz w Grodzisku,
- Stanisław Kmiotek (+1955) proboszcz, dziekan leżajski, dziekan buczacki.

• Cmentarz Żydowski w Grodzisku Dolnym - miejsce pocmentarne. Założony zapewne w 1 poł. XVIII w., wzmiankowany w 1754 r. wraz z synagogą. Zlokalizowany na lekkim wzniesieniu, pół km na płn.zach. od centrum wsi. Założony na rzucie prostokąta, o pow. 0,4 ha. Został zniszczony w czasie II wojny światowej, w 1942 r. na terenie cmentarza rozstrzelano 241 Żydów i kilku Polaków

[17] Gminny Program Opieki nad Zabytkami .. na lata 2017-2020, ibidem

oskarżonych o ukrywanie Żydów. Nie zachowały się ślady pochówków, pozostał starodrzew. Kilka lat temu cmentarz został uporządkowany, a zachowane fragmenty macew złożono w jednym miejscu, w płn.zach. narożniku, obok kamienia z tablicą informującą o cmentarzu. W 2003 r. odsłonięto tablicę upamiętniającą rodzinę Zuckerów z tekstem: „Cmentarz żydowski. Błogosławionej pamięci mojej mamy i naszej babci: Szendel Rozy; naszego świątobliwego dziadka, Arona Zuckera, naszej świątobliwej babci Racheli Zucker. Ofiarowują córka i wnuczka Rywka Richter-Becher i jej mąż, Mosze Becher. Niech ich światło nie gaśnie".[18]

Najcenniejsze zabytki.[19] Zespół kościelno-plebański w Grodzisku Dolnym jest miejscem o szczególnym znaczeniu dla mieszkańców. Jest nie tylko miejscem sakralnym, również miejscem podtrzymywania kontaktów społecznych. W jego skład wchodzą: kościół z dzwonnicą, ogrodzeniem i czterema ołtarzami polowymi, budynek starej plebanii, zabytkowy spichlerz oraz obiekty późniejsze: nowa plebania i kaplica pogrzebowa.

• Kościół pw. Św. Barbary. Pierwszy kościół w Grodzisku wzmiankowany jest w 1408 r. W XV w. powstała parafia, przy kościele działała szkoła i szpitalik, spalone przez Tatarów w 1626 r. Szybko wzniesiono nowy obiekt, który okazał się zbyt mały na rosnącą liczbę wiernych. W 1707 r. podjęto decyzję o budowie nowego obiektu, lecz do realizacji przystąpiono dopiero w 1720 r. Kościół poświęcono w 1740 r., mimo iż budowa nie została ukończona - co nastąpiło dopiero w 1777 r. W 2 poł. XIX w. przeprowadzono rozbudowę, remont i modernizację obiektu. W 1853 r. przedłużono nawę od zach., w miejsce przegniłego stropu założono sklepienia, dobudowano dwie kaplice boczne i kruchtę zach. oraz nową, murowaną sygnaturkę. W latach 1857-1867 prowadzono remonty. W 1879 r. zbudowano nową kruchtę z dwuspadowym dachem. W 1882 r. zbudowano nowe prezbiterium, skarbiec i zakrystię. W 1957 r. dobudowano przedsionek do zakrystii. W 1929 r. przeprowadzono generalny remont kościoła i obiektów plebańskich, bieżące remonty prowadzone są od 1945 r.

Kościół orientowany, na planie zbliżonym do krzyża łacińskiego, wielokrotnie rozbudowywany. Pierwotnie powstał dwuprzęsłowy korpus na rzucie prostokąta i prostokątne, dwuprzęsłowe prezbiterium z kwadratową zakrystią - w zach. części nawy płn.; wnętrza nakryte zostały stropem. Wiek później powstało zach. przęsło nawy i kruchta oraz kwadratowe kaplice - po bokach wsch. przęsła nawy; kościół nakryto sklepieniem kolebkowym z lunetami. W 1882 r. prezbiterium przekształcono w drugą, węższą część nawy, przy której wybudowano wąską kruchtę - od płd. Od wsch. wzniesiono nowe, wąskie, prostokątne prezbiterium czteroprzęsłowe, ujęte po bokach wąską zakrystią i skarbcem - obydwa wnętrza z lożami kolatorskimi w drugiej kondygnacji - które razem z prezbiterium tworzą rzut prostokąta zamkniętego od wsch. trójbocznie, lekko wysuniętego poza obręb wsch. części nawy.

Bryła kościoła jest lekko niesymetryczna, prostopadłościenna, zamknięta trójbocznie od wsch., nakryta dwuspadowym dachem przechodzącym w trójboczny - nad prezbiterium i aneksami. We wsch. części dachu korpusu - barokowa wieżyczka z ażurową latarnią, nakryta podwójnym dachem kopulastym zwieńczonym kulą i krzyżem. Kaplice boczne niższe od korpusu, nakryte dwuspadowymi dachami o kalenicy prostopadłej do dachu głównego. Dach kruchty zach. dwuspadowy, pozostałe - pulpitowe. Szczyt zach. kościoła i szczyty kaplic - kotarowe, ze sterczynami i figurami świętych; w zwieńczeniu szczytu zach. - murowana wieżyczka w formie aediculi, z figurą św. Barbary.

Ściany murowane, tynkowane biało malowane, rozczłonkowane lizenami spiętymi w zwieńczeniu fryzem arkadowym rozmieszczonym pod wyładowanym, profilowanym gzymsem

[18] Cmentarz żydowski w Grodzisku Dolnym na portalu Wirtualny Sztetl https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/102-grodzisko-dolne/114-cmentarze/13773-cmentarz-w-grodzisku-dolnym (dostęp: 05.05.2023)
[19] Karty ewidencyjne obiektów – w literaturze, na końcu opracowania

wieńczącym wspartym na wolutowych konsolkach. Analogiczny fryz - w szczytach fasady i kaplic. Okna nawy wysokie, smukłe, zamknięte łukiem okrągłym. W elewacjach kaplic - arkadowe triforia, w dolnej kondygnacji fasady - arkadowo zamknięte nisze z figurami Piotra i Pawła, w górnej - okna niższe i koliste tondo. W szczycie - arkadowa nisza z figurą św. Madonny i parą wąskich świetlików.

• Dzwonnica, wzniesiona w latach 1882-1892 na miejscu starszej. Cokół na rzucie wydłużonego prostokąta, w formie trójarkadowej bramy zwieńczonej trójkątnie. Arkady zamknięte półkoliście, u podniebia podwieszone dzwony. Nad środkową arkadą - druga, niższa arkada. Ściany murowane tynkowane, biało malowane, z gzymsem. W przyziemiu arkad murek.

• Cmentarz przykościelny - XVIII w. i ogrodzenie z trzema bramami wzniesione w latach 1882-1892, remontowane w 1996-97. Cmentarz zlikwidowany, splantowany, utwardzony, wyłożony płytami. Ogrodzenie w formie murowanych, tynkowanych słupków o przekroju kwadratu, nakrytych czterobocznymi daszkami z kulistą sterczyną w zwieńczeniu, dekorowanych płycinowo, osadzonych w murowanym cokole. Na słupkach zawieszone kwatery parkanu z metalowych prętów. Bramy w formie wyższych słupków.

• Ołtarze polowe wzniesione w latach 1923-1925, z fundacji Jana, Józefa i Julii Rydzików, remontowane w latach 1996-1997. Ołtarze w formie trójkątnie zamkniętej ściany z dużą, ostrołucznie zamkniętą niszą pośrodku. We wnętrzu niszy - dwie kondygnacje mniejszych niszy z rzeźbami. Ściany murowane, tynkowane, biało malowane, wokół dużej niszy - kontur z cegły. Wewnątrz rzeźby: św. Anny, św. Barbary i św. Józefa, św. Antoniego, Chrystusa i dwa krucyfiksy. Oryginalne figury św. Anny i Św. Barbary zostały skradzione w 1970 r.

• Plebania „stara", koniec XVIII, 4 ćw. XIX. Na mapie katastralnej została zarejestrowana, jako prostokątny budynek sąsiadujący z ogrodem plebańskim i budynkami gospodarczymi. W l. 70. XIX przebudowano budynki gospodarcze. W latach 80.XIX w. dobudowano skrzydło zach. plebanii. W czasie I wojny w plebanii stacjonowały wojska austriackie i rosyjskie. W 1928 r. miał miejsce remont. Od czasu wzniesienia nowego budynku plebanii (1975) stary budynek służy jako magazyn. W latach 2012-2014 przeprowadzono gruntowny remont i adaptację obiektu na potrzeby Centrum Kultury, Banku Żywności i lokalnych stowarzyszeń.

Budynek częściowo podpiwniczony, jednokondygnacyjny na rzucie litery L, nakryty dwuspadowymi dachami. W elewacji wewnętrznej skrzydła płd. - ganek pod dachem dwuspadowym. Budynek murowany, tynkowany, ściany zwieńczone profilowanym gzymsem.

• Spichlerz plebański, wzniesiony w 1876 r. przez Piotra Nicponia z Opalenisk. Budynek na rzucie prostokąta, drewniany, w konstrukcji zrębowej, wąskofrontowy. Podwaliny ułożone bezpośrednio na ziemi, belki zrębu wiązane na jaskółczy ogon, z ostatkami równo przyciętymi. Od frontu podcień podparty dwoma ryglami. Dach dwuspadowy. Szczyty szalowane, we wsch. - wejście na strych. Końcówki desek szalunku ozdobnie wycięte. Wewnątrz dwa pomieszczenia: przedsionek i suszarnia. Na nadprożu drzwi data. Obecnie obiekt przeniesiony w pierwotne miejsce jego posadowienia, remontowany w 2014 r.

• Grodzisko Dolne, park dworski - ob. pow. 1,34 ha. Park użytkowany jest przez Ośrodek Zdrowia i Urząd Gminy. Powstał w poł. XVII w., jako barokowy ogród o układzie geometrycznym, w l poł. XIX w. został lekko przekształcony w układ swobodny - wprowadzono nowe alejki i urozmaicone grupy drzew. Zachowały się szpalery grabowe i czytelny układ kwaterowy. Po wojnie obszar parku uległ zmniejszeniu, zlikwidowano staw i altankę, dawny dwór (Ośrodek Zdrowia) obecną formę uzyskał w latach 70. XX w., w 1975 r. wzniesiono przed nim budynek urzędu gminy. W 2018 r. przeprowadzono rewitalizację parku. Wykonano niezbędne prace porządkowe, wycinkę części starodrzewu, nowe nasadzenia, nowe alejki, trawniki, odnowienie pomnika „Żywią i bronią", zainstalowanie osprzętu do plenerowej wystawy. Zadanie zostało zrealizowane wspólnie przez

Stowarzyszenie „Kobiety Gminy Grodzisko Dolne" oraz Gminę Grodzisko Dolne, dzięki pozyskaniu dofinansowania ze środków Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020.[20]

• Strażnica kolejowa „Tryńcza" zbudowana w 1904-1905 r., na gruntach wsi Chodaczów dla ochrony mostu kolejowego na Wisłoku. Ufortyfikowana strażnica typu „Wachhaus", według projektu austriackich projektantów fortyfikacji - Brunnerów (ojciec i syn), przewidziana na 20 ludzi załogi, z połączeniem telefonicznym, ogrzewaniem i sanitariatami. Używana w czasie I wojny światowej, jest jedną z niewielu zachowanych (Tarnów i Kęty). Obecnie własność gminy Tryńcza, wyremontowana w 2018 r.

Strażnica zbudowana na rzucie prostokąta, ze ściętymi narożami płn. i płd. oraz z okrągłymi basztami w narożach wsch. i zach. Przy baszcie zach. i ścianie płd. zach. - schody. Obiekt prostopadłościenny, dwukondygnacyjny zwieńczony tarasem - na stropodachu otoczonym murem attykowym (przedpiersie). W narożniku płd. obudowa wejścia na taras. Wnętrze dwukondygnacyjne, podzielone ścianą konstrukcyjną na dwa nierówne trakty.

Zabytki ruchome to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Zasoby sztuki sakralnej obejmują wszystkie kategorie zabytków: malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne z całym jego zróżnicowaniem (sprzęty stolarskie, tkaniny, witrażownictwo, ludwisarstwo). Zabytki ruchome to również elementy wystroju budowli, posiadające cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych. Należą do nich m.in.: rzeźby, płaskorzeźby, polichromie naścienne lub stropowe, mozaiki, sztukaterie i różnego rodzaju detal architektoniczny. Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, wykazujące wysoki poziom warsztatu artystycznego lub rzemieślniczego, dokumentujący historyczne trendy, np.: rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki, piece czy kominki.

Na terenie gminy Grodzisko Dolne większość zabytków ruchomych to wyposażenie kościoła pw. Św. Barbary, w większości pochodzące z lat 1897-1900.[21] Najcenniejsze to:

- neobarokowy ołtarz główny, architektoniczny, drewniany, wykonany przez grodziskiego artystę rzeźbiarza Józefa Malacha; figury śś. Piotra i Pawła; obrazy św. Rodzina i św. Barbara autorstwa Władysława Bąkowskiego, malarza z Leżajska;
- dwa neogotyckie ołtarze; ołtarz Najświętszego Serca Pana Jezusa (1881) wykonał Karol Sokalski, artysta z Łańcuta; figury Najświętszego Serca Pana Jezusa, św. Cyryla i św. Metodego - sprowadzone z Tyrolu;
- ołtarz Jezusa Ukrzyżowanego i św. Anny wykonał Trzeciak z Jasła;
- marmurowy ołtarz św. Stanisława sprowadzony z Salzburga, obraz św. Stanisława autorstwa J. Kruczkowskiego ze Lwowa.
- polichromia kościoła (1900) - Władysław Bąkowski, malarz z Leżajska.

W ostatnich latach odrestaurowano ołtarze i polichromię, w 2013 r. - rzeźby.

Na zewnątrz kościoła - rzeźby: cztery rzeźby świętych w szczycie fasady i rzeźba św. Barbary - 1853 r.; w niszach ściennych - figury Piotra i Pawła, NMP i św. Floriana - XX w.

Gmina Grodzisko Dolne słynie z krzyży przydrożnych i kapliczek. Zwykle fundowane były przez mieszkańców, np. jako dziękczynienie za uzyskane łaski, ustawione przy domach lub na rozstajach dróg. Większość z nich pochodzi z XIX i XX w. Są zróżnicowane w formach - kubaturowe, słupowe, domkowe, etc., murowane lub kamienne, z wnękami lub bez, w różnym stanie zachowania. Gminna Ewidencja Zabytków zawiera 18 obiektów, natomiast wydawnictwo „Kapliczki i krzyże

[20] Gazeta z Grodziska i okolic, nr 6 (197) 2018; https://docplayer.pl/107497939-6-197-2018-gazeta-bezplatna.html (dostęp: 05.05.2023)
[21] Gminny Program Opieki nad Zabytkami .. na lata 2017-2020, ibidem

w Gminie Grodzisko Dolne" przedstawia 108 obiektów.[22] Wskazana jest zatem weryfikacja gminnej ewidencji.

Na terenie Gminy występują również pomniki - z reguły stanowiące miejsca pamięci. Nie są zinwentaryzowane i objęte ochroną. Np. ustawiony w 1910 r., w 500 rocznicę bitwy pod Grunwaldem, drewniany „Krzyż Grunwaldu" przy „żołyńskiej drodze", w 2020 r. zastąpiony metalowym, z głazem umieszczonym w 1989 r. wraz z tablicę pamiątkową. Albo pomnik z 1958 r. upamiętniający „rewolucją grodziską".

Zabytki archeologiczne. Od końca lat 70. XX w. wdrażany jest program AZP - Archeologiczne Zdjęcie Polski - podział terenu całej Polski na pola, na których prowadzi się archeologiczne badania powierzchniowe. Bardziej szczegółowe badania prowadzone są w formie badań ratowniczych i nadzorów archeologicznych nad pracami inwestycyjnymi. Przebadane stanowiska o znacznej wartości kulturowej wpisane są do rejestru zabytków. Pozostałe znajdują się w ewidencji zabytków archeologicznych. Nie jest to zbiór zamknięty i nie można wykluczyć, iż w wyniku dalszej weryfikacji i prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady działalności człowieka.

Z punktu widzenia ochrony dziedzictwa kulturowego szczególny problem stwarzają nieruchome zabytki archeologiczne, czyli materialne pozostałości dawnego środowiska osadniczego (grodziska, cmentarzyska, pozostałości osad wiejskich, itd.), zwłaszcza zabytki widoczne - o własnej formie krajobrazowej. Są najczęściej przedmiotem zainteresowania, zarówno turystów, jak i geografów turystyki. Niewłaściwie zabezpieczone mogą ulec degradacji. Mogą być też znakomitym elementem promocyjnym, wykorzystywanym w turystyce kulturowej. Wymagają jednak odpowiedniego wyeksponowania, w postaci wytyczenia szlaku, szczegółowego opisu historycznego i wizualizacji pierwotnego wyglądu.

Gmina Grodzisko Dolne posiada bardzo bogatą prehistorię sięgającą późnego paleolitu (ok. 14 tys. - 8 tys. lat p.n.e.), co jest rzadkością na skalę Polski. Na wielokulturowym stanowisku nr 22 odkopano narzędzia wykonane z krzemienia i harpun z rogu renifera wytworzone przez koczownicze ludy kultury późno magdaleńskiej.[23] Obozowisko tejże kultury zlokalizowano również na stanowisku nr 8[24] w Grodzisku Dolnym. Tego typu stanowisk jest na terenie Polski zaledwie kilkanaście.

Ślady osadnicze pochodzą również z okresu mezolitu (Grodzisko Dolne 22), a zwłaszcza z neolitu (ok. 5,5 tys. - 1,9 tys. p.n.e.) - okresu rewolucyjnych przemian. W neolicie pojawia się umiejętność uprawy roślin i hodowli zwierząt, pojawia się stałe osadnictwo i ceramika. Stanowiska neolityczne zlokalizowano w Grodzisku Dolnym (np. 1, 6, 8 , 21, 22, 37, 38), czy Grodzisku Górnym. Na stanowiskach nr 37 i 38 w Grodzisku Dolnym stwierdzono istnienie kultury pucharów lejkowatych.

We wczesnej i starszej epoce brązu (1800 - 1200 p.n.e.) rozwijały się kultury mierzanowicka i trzciniecka (Grodzisko Dolne stan.11, 22, Chodaczów stan. 3, Grodzisko Górne, stan. 6, 9) i - nieco później - tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej (ok. 1300 - 400 p.n.e.), funkcjonująca również w starszej epoce żelaza - stwierdzona np. na stanowisku nr 22 w Grodzisku Dolnym. Na cmentarzysku szkieletowym z epoki brązu - największym w dorzeczu Wisły i Sanu - znaleziono szklane paciorki i ceramikę. Również tu zlokalizowano cmentarzysko grobów ciałopalnych - z okresu wczesnej epoki żelaza.[25] Kultura łużycka wprowadziła zmianę systemu wierzeń i zwyczajów pogrzebowych -

[22] Album: Kapliczki i krzyże w Gminie Grodzisko Dolne, Grodzisko Dolne 2022
[23] Czopek. S., Grodzisko Dolne, stanowisko 22 - wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem. Część I - od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza, w: Collectio Archeologica Resoviensis, T. IV, Rzeszów 2007
[24] Mitura P., Grodzisko Dolne, st. 8, gm. loco, woj. rzeszowskie, AZP 100-81/8, Informator Archeologiczny: badania 31, 5,1997
[25] Czopek. S., Grodzisko Dolne, stanowisko 22 - ibidem

w miejsce cmentarzysk szkieletowych pojawiły się cmentarzyska ciałopalne. Genezę tego zwyczaju trzeba wiązać z terenami naddunajskimi, skąd został przeniesiony na inne obszary Europy. Charakterystycznym wyróżnikiem grupy tarnobrzeskiej są tzw. wazy nadsańskie (urny) - mają mocno załamany brzusiec i ornament złożony z rytych kresek tworzących czworokąty lub trójkąty, wzbogacony o dodatkowe elementy, takie jak pseudouszka, małe guzki lub kombinacje dodatkowych kresek. Na terenie gminy występuje znaczna ilość stanowisk związanych z tarnobrzeską grupa kultury łużyckiej.

Okres wpływów rzymskich (I w. n.e. - ok. 375 r.) - związany z kulturą przeworską - także reprezentują bardzo liczne stanowiska z obszaru gminy, w tym stanowisko nr 22. Tutaj odkryto uszkodzoną chatę mieszkalną z materiałem zabytkowym odnoszącym się do okresu późnorzymskiego. Kolejne dwie chaty pochodzą z okresu wczesnosłowiańskiego; w jednej z nich stwierdzono starszy poziom osadniczy - chatę z przełomu okresu rzymskiego i wędrówek ludów. Obiekt młodszy to chałupa z glinianym piecem o podkowiastej formie i tzw. chlebki - gliniane spłaszczone kulki - elementy konstrukcji pieca. Najmłodszą chronologię na stanowisku miał obiekt z wczesnego średniowiecza datowany na X-XI w.

Śladów z okresu wczesnego średniowiecza jest w gminie zdecydowanie więcej, np.: osada Chodaczów stan. 5, Grodzisko dolne stan. 3, 30, 8 (Góra Zamkowa, osada albo grodzisko), nr 13, 18, 33, 9 (ślady osadnicze).

Na terenie gminy sporo stanowisk posiada nieustaloną chronologię i proweniencję. Natomiast kilka stanowisk posiada ogromne walory poznawcze ze względu na ich wielokulturowość, czego najlepszym przykładem jest, wielokrotnie wspominane, stanowisko nr 22 w Grodzisku Dolnym.

6.2. KRAJOBRAZ KULTUROWY - DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE

UNESCO definiuje dziedzictwo niematerialne jako zwyczaje, przekaz ustny, wiedzę i umiejętności, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Ten rodzaj dziedzictwa przekazywany jest z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Obejmuje tradycje i przekazy ustne, w tym język, sztuki widowiskowe, zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne, wiedzę i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata oraz umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Mieszkańcy gminy Grodzisko Dolne, leżącej na styku regionów etnograficznych lasowskiego (Puszcza Sandomierska) i rzeszowskiego (Łańcut i Przeworsk), to Grodziszczanie, czyli Lasowiacy z domieszką wpływów łańcuckich i przeworskich. Lasowiacy to wyrazista grupa, która ukształtowała się z tygla narodowościowego zamieszkującego przez wieki rozległe tereny Puszczy Sandomierskiej oraz widły Wisłoka i Sanu. Polacy - głównie Mazurzy, Rusini, Tatarzy, od XVII w. Szwedzi, Litwini, Wołosi i Niemcy zasymilowali się i stworzyli odrębną kulturę.

Grodziszczanie minimalnie się od nich różnią, na co wpłynęły nieco inne historycznie uwarunkowana, np. stosunki własnościowe. Miejscowości obecnej gminy Grodzisko Dolne od średniowiecza były własnością prywatną - w odróżnieniu od sąsiednich królewszczyzn. Przez wieki należały do dóbr przeworskich - stąd bliskość do kultury przeworskiej, ale też, z racji przynależności powiatowej (od 1855) - ciążyły do Leżajska, ośrodka kultury Lasowiaków. Strój grodziski jest natomiast odmianą stroju łańcuckiego. Język Grodziszczan należy do dialektów małopolskich, z terenu

tzw. Małopolski wschodniej późniejszej, obejmującej tereny na płd., wsch. i płn.wsch. od Rzeszowa i wsch. część Lubelskiego, przy czym współcześnie posiada niewielką ilość elementów gwarowych.[26]

Grodziszczanie mają świadomość własnej odrębności w stosunku do okolicznych społeczności. Niemniej specyfika ich kultury nie była obiektem szczegółowych badań historyczno-etnograficznych.

W dziedzinie niematerialnego dziedzictwa kulturowego gminy zwraca uwagę świąteczny wystrój kościołów (szopki bożonarodzeniowe, groby wielkanocne), odpusty św. Barbary (4 grudnia) oraz św. Anny (26 lipca), święto Bożego Ciała z uroczystą procesją i zwyczajem sypania kwiatów, kultywowane tradycje pielgrzymkowe do sanktuarium OO. Bernardynów w Leżajsku czy tradycja Straży Grobowych, tzw. Turków, których Ogólnopolska Parada odbywa się tutaj co dwa lata.

Turki należą do najciekawszych zwyczajów Ziemi Grodziskiej. Wpisane zostały na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego, tworzoną zgodnie z Konwencją UNESCO. Jest to wielkanocny zwyczaj trzymania straży przy symbolicznym grobie Chrystusa. Młodzi mężczyźni, kawalerowie, którzy chcą „służyć za Turka" przychodzą na ogłaszane przez księży spotkanie około miesiąc przed Wielkanocą, by rozpocząć ćwiczenie musztry paradnej. Turki uczestniczą w nabożeństwach wielkanocnych od Wielkiego Piątku wieczorem do Wielkiego Poniedziałku, pełniąc wartę przy symbolicznych grobach Chrystusa, biorą udział we mszy św. i procesji rezurekcyjnej. Trzykrotnie obchodzą kościół przy dźwiękach melodii marszowych, prezentując musztrę paradną, a po sumie dają pokaz musztry. Następnie „chodzą po domach" w paradnym marszu.

Pierwsze, pośrednie informacje, o istnieniu Turków w Grodzisku pochodzą z przełomu XIX i XX w. Rekrutowali się oni z mieszczan grodziskich, przyodziani byli w odświętny ubiór regionalny - szuby lub żupany, na głowach nosili magierki ozdobione charakterystycznym detalem - kogucimi piórami. Przepasani byli pasami, a na ramieniu nieśli myśliwskie strzelby. Z 1863 r. pochodzi informacja z ksiąg parafialnych, że tworzyli oni honorową asystę wokół baldachimu w Boże Ciało. Powtarzana jest też legenda o pochodzeniu tradycji i nazwie „turki": *Podczas wyprawy Jana III Sobieskiego pod Wiedeń uczestniczyli miejscowi chłopi. Po powrocie, w Wielki Piątek oddział przyodziany w zdobyczne mundury tureckie zaciągnęli wartę w podzięce przy Grobie Pańskim. Strój, jaki posiadali wywołał panikę wśród mieszkańców, którzy wołali z przerażeniem „Turki idą".* Przed I wojną światową powstały nowe oddziały Turków w Budach Łańcuckich i Wólce Grodziskiej. W latach 60. XX w., w kościele parafialnym w Grodzisku przy Grobie Pańskim pełniły straż Turki z sześciu miejscowości: Bud Głogowskich, Wólki Grodziskiej, Grodziska Dolnego, Grodziska Górnego, Grodziska Nowego i Zmysłówki.[27] W 2007 r. powstało Stowarzyszenie „Turki grodziskie,"[28] które zrzesza wszystkie oddziały (6) Turków z terenu gminy. Jego członkowie biorą udział w corocznych paradach straży wielkanocnych w Grodzisku i w innych miejscowościach województwa.

Życie kulturalne i społeczne mieszkańców gminy ogniskuje się przy Gminnym Ośrodku Kultury,który trzyma pieczę nad wszelkimi przejawami życia kulturalnego oraz przy parafii w Grodzisku Dolnym. Przy parafii istnieje 55 kół Żywego Różańca, działa Akcja Katolicka, Ruch Światło-Życie, Oaza Rodzin, Oaza Młodzieży i Dzieci, schola, stowarzyszenie misyjne „Missio

[26] Dialekty i gwary polskie, kompendium internetowe, Karaś H., Zasięg terytorialny i podziały dialektu małopolskiego www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=opis-dialektow&l2=dialekt-malopolski&l3=dialekt-malopolski-zasieg (dostęp: 10.05.2023)

[27] Strona Muzeum Okręgowego w Rzeszowie; http://www.muzeumetnograficzne.rzeszow.pl/2020/04/10/oddzial-turkow-w-grodzisku-dolnym/(dostęp: 10.05.2023)

[28] Serwis jednostek samorządu terytorialnego https://samorzad.gov.pl/web/gmina-grodzisko-dolne/stowarzyszenie-turki-grodziskie (dostęp: 10.05.2023)

Misericordiae", chór parafialny, ministranci, lektorzy, stowarzyszenie „Jeden dla drugiego", parafialne i szkolne koła Caritas.

Na terenie gminy zachowało się wiele zwyczajów rodzinnych związanych np. ze ślubami i weselami. Nadal żywym zwyczajem, corocznie uroczyście obchodzonym są dożynki - Święto Plonów, ludowe święto połączone z obrzędami dziękczynnymi za ukończenie żniw i prac polowych. Do tej formy dziedzictwa niematerialnego należą też różnego rodzaju uroczystości patriotyczne - np. związane ze świętem odzyskania niepodległości czy lokalne.

Nadal znane są i przygotowywane różne potrawy i wyroby typowe dla tradycji kulinarnych tego obszaru. Podtrzymywanie i ożywianie tradycji kulinarnych to jedno z ważnych działań Kół Gospodyń Wiejskich. Wśród charakterystycznych kulinariów znajdują się potrawy wpisane na listę produktów tradycyjnych prowadzoną przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Są to:

- korowal weselny, chleb pszenno-razowy z piecowiska, szyszka weselna grodziska - rozdawana gościom weselnym podczas ślubu (Maria Żak, zespół śpiewaczo-obrzędowy Leszczynka, Wólka Grodziska)
- gołąbki z kaszy gryczanej z tartymi ziemniakami z sosem grzybowym (Maria Rydzik – KGW Grodzisko Dolne).

Nadal żywy jest folklor muzyczny. Tradycje muzyczne kultywują m.in. lokalne grupy śpiewacze zrzeszone w Kołach Gospodyń Wiejskich - Zespół Śpiewaczo-Obrzędowy „Leszczynka" z Wólki Grodziskiej, Zespół Regionalny „Grodziszczoki" i Kapela Ludowa „Grodziszczoki" i Orkiestra Dęta z Grodziska Dolnego, która powstała w 1910 r. Przy Gminnym Ośrodku Kultury działa Młodzieżowe Koło Gry na Instrumentach Dętych, Kółko Tańca Ludowego, Kółka Folkloru działają przy Szkołach Podstawowych w Grodzisku Dolnym i Grodzisku Górnym. Aktywne są Koła Gospodyń Wiejskich i wiejskie świetlice. Powstała też młodzieżowa kapela ludowa.

W repertuarze zespołów mieści się także folklor słowny oraz inscenizacje prezentujące tradycyjne obrzędy, np. Wieczerza Wigilijna, herody, kolędnicy, obrzędy Wielkiej Nocy, chrzciny, Szczodry wieczór, zapusty, wesela czy poprawiny. Zespoły te są laureatami wielu nagród i wyróżnień, np. wielokrotnie nagradzana Kapela Ludowa „Grodziszczoki" jest laureatem prestiżowej nagrody im. Oskara Kolberga oraz nagrody im. Franciszka Kotuli.

Na terenie Grodziska Dolnego czynni są twórcy ludowi reprezentujący m.in.: hafciarstwo koronkarstwo i wyszywanie gorsetów.

O zachowanie i promowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, oprócz zespołów zrzeszonych w stowarzyszeniu „Jonki Grodziskie", dbają też w/w stowarzyszenie „Turki grodziskie" czy Stowarzyszenie Ziemia Grodziska, które powstało w 1994 r. z inicjatywy osób zaangażowanych w rozwój i promocję Grodziska. Z jego inicjatywy wydawana jest „Gazeta z Grodziska i okolic" i ukazała się książka „Wieś Małopolska - studium socjologiczne wsi Grodzisko w powiecie łańcuckim" prof. Józefa Burszty (2007), album „TURKI" (2000), będący skarbnicą wiedzy i ilustracji na temat oddziałów Turków z całego Podkarpacia. Członkowie Stowarzyszenia „Ziemia Grodziska" opracowali również koncepcję wydania książki „Monografia Grodziska".

Na terenie gminy odbywa się szereg wydarzeń promujących niematerialne dziedzictwo kulturowe (w tym także cyklicznych), m.in.:

- Ogólnopolskie i Podkarpackie Parady Straży Grobowych „Turki" - co dwa lata;
- Dni Grodziska połączone z odpustem w dniu Św. Anny;
- Rodzinny Piknik Lasowiacki w ramach II Festiwalu Kultury Lasowiackiej;
- Imprezy plenerowe: Dni Grodziska, Dożynki Gminne, Dzień Dziecka, integracyjne „Mikołajki" dla dzieci, obchody Dnia Kobiet, obchody Dnia Matki, powiatowe eliminacje w konkursie „Poeci i Pisarze Dzieciom", obchody Święta 3 Maja i Odzyskania Niepodległości, etc.

Rozdział 7.
ZABYTKI GMINY GRODZISKO DOLNE OBJĘTE OCHRONĄ PRAWNĄ

7.1. Zabytki nieruchome, ruchome i archeologiczne wpisane do rejestru zabytków

Rejestr Zabytków architektury i budownictwa Województwa Podkarpackiego[29], zgodnie z ustawą, prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków. Są w nim obiekty szczególne, cenne ze względu na swoje walory historyczne, architektoniczne bądź artystyczne. Zabytki wpisane do rejestru zabytków występują jedynie na terenie Grodziska Dolnego i Chodaczowa. Ich zasób jest stosunkowo skromny.

Tabela nr 1.
Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych
do rejestru zabytków województwa podkarpackiego

Mi-ść		Lp.	Obiekt	Datowanie	Nr rejestru zabytków
GRODZISKO DOLNE	Zespół kościoła paraf. pw. św. Barbary	1.	kościół par. pw. św. Barbary	1720-1777 1857-1882 XX w.	nr rej.: A-545 z dn. 18.10.1994
		2.	dzwonnica	poł. XIX w.	
		3.	cmentarz kościelny	XVIII w.	
		4.	ogrodzenie z trzema bramami	1882-1892	
		5.	cztery ołtarze polowe[30]	1923 -1925	
	Zespół plebański	6.	plebania „stara”	koniec XVIII w. 4 ćw. XIX w.	nr rej.: A-419 z zdn.21.05.2010
		7.	spichrz plebański, drewno	1876 r.	
		8.	park podworski	poł. XVII w. XIX w.	nr rej.: A-1072 z dn. 28.01.1981 i z 16.09.2015
CHODA-CZÓW		9.	strażnica kolejowa „Tryńcza”, z murem kamiennym	1904-05	nr rej.: A-1338 z 21.10.2016

Zabytki wpisane do Rejestru Zabytków Ruchomych Województwa Podkarpackiego, prowadzonego przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków to wyposażenie kościoła pw. Św. Barbary w Grodzisku Dolnym, wpisane pod numerem Województwa B-13 z dn. 24 marca 2000 r.

Oprócz wymienionych w rozdziale o zabytkach ruchomych, są to jeszcze ambona, chrzcielnica, kropielnice, konfesjonały, feretrony, krzyże i naczynia liturgiczne, reprezentujące kilka stylów: barok i style historyczne: neogotyk, neorenesans, neobarok, neorokoko, neoklasycyzm i eklektyzm.

[29] Rejestr zabytków województwa podkarpackiego, stan aktualny https://drive.google.com/file/d/1TEEmHNy6YVi3DKGxzB_7FLQh5KzjxNWf/view (dostęp: 02.05.2023)
[30] Obiekty nie są ujęte w rejestrze zabytków województwa podkarpackiego, ujęte są na kartach architektury udostępnianych na portalu NID - Zabytek.pl

Zabytki archeologiczne stanowią jedną z najciekawszych kategorii dziedzictwa kulturowego. W wielu przypadkach są jedynym źródłem informacji o rozwoju i charakterze osadnictwa na danym terenie. Dziedzictwo archeologiczne jest źródłem zbiorowej pamięci europejskiej i instrumentem dla badań historycznych i naukowych.[31] W wypadku zabytków archeologicznych konieczne jest pogodzenie dwóch podstawowych celów działań ochronnych:

• dokładne rozpoznanie, udokumentowanie i popularyzacja zabytków archeologicznych narażonych na zniszczenie (przez inwestycje czy przyczyny naturalne);

• zachowanie dla przyszłych pokoleń jak największej liczby zabytków archeologicznych (możliwych do rozpoznania nowszymi metodami, zwłaszcza nieinwazyjnymi).

Na terenie gminy Grodzisko Dolne zlokalizowano znaczną ilość zabytków archeologicznych od pradziejów po późne średniowiecze. Niektóre stanowiska szczególnie cenne i bogate.

Tabela 2.
Wykaz stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Rodzaj, chronologia	Nr stan. w mi-ci	Nr AZP/nr stan. na obszarze	Nr rejestru zabytków
1.	Chodaczów	Cmentarzysko tarnobrzeskiej kultury łużyckiej	2	AZP 101- 1/2	nr rej A-565 z dn. 30.04.1970
2.	Grodzisko Dolne	1. Osada neolityczna - kultura pucharów lejkowatych 2. Cmentarzysko tarnobrzeskiej kultury łużyckiej	1	AZP 101-81/4	nr rej A-447 z dn. 23.12.1968
3.	Grodzisko Dolne	1.Ślad osadnictwa z epoki kamienia 1 odłupek krzemienny 2. Ślady osadnictwa z okresu wpływów rzymskich 3. Osada wczesnosłowiańska (VI)	3	AZP 101-1/6	nr rej. A-446 z dn.23.12.1968
4.	Grodzisko Dolne - Góra Zamkowa	Kopiec ziemny o nieustalonej chronologii - grodzisko (?) o własnej formie krajobrazowej	10	AZP 100-80/1	nr rej. A-893 z dn.15.04.1991

7.2. Zabytki nieruchome i archeologiczne w gminnej ewidencji zabytków (GEZ)

Gminna Ewidencja Zabytków służy do rozpoznania zasobu zabytkowych obiektów regionu. Obejmuje budynki zabudowy miejskiej i wiejskiej o zachowanych cechach historycznych, architektonicznych bądź artystycznych, zabytki techniki, zespoły rezydencjonalne i folwarczne, parki i cmentarze oraz historyczne układy przestrzenne, w tym zabytki wpisane do rejestru zabytków. Utworzona została na podstawie wojewódzkiej ewidencji zabytków, prowadzonej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Osobną grupą są stanowiska archeologiczne. Obiekty ujęte w GEZ oznakowane są w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

W gminie Grodzisko Dolne większość obiektów wpisanych do ewidencji to budownictwo drewniane. Niestety, nawet krótkie rozpoznanie terenowe pozwala stwierdzić nieaktualność części wpisów. Część obiektów nie istnieje, część została przekształcona (oszalowana deskami lub obmurowana cegła i tynkowana), w wypadku kapliczek i krzyży przydrożnych ewidencja jest

[31] Europejska konwencja o ochronie archeologicznego dziedzictwa kulturowego (konwencja maltańska) z 16 stycznia 1992 r., przez Polskę podpisana w 2011 r.

niekompletna, nie jest też ujęty cenny układ ruralistyczny wsi Grodzisko. Dlatego jednym z zaleceń niniejszego programu jest aktualizacja gminnej ewidencji zabytków.

Wykazy obiektów budowlanych oraz archeologicznych ujętych w ewidencji zawierają załączniki nr 1 i 2.

7.3. Ustalenia ochrony zabytków w Miejscowych Planach Zagospodarowania Przestrzennego (MPZP)

Wszelkiego typu zabytki znajdujące się w rejestrze zabytków oraz w gminnej ewidencji zabytków nieruchomych i zabytków archeologicznych także strefy ochrony konserwatorskiej powinny zostać ujawnione w MPZP, gminy Grodzisko Dolne. Wykonano jednak jedynie dla ok. 5% obszaru gminy. Przy sporządzaniu kolejnych należy pamiętać o zasadach dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego.

Według SUiKZP na terenie gminy ustalono następujące strefy ochronne:

A1 - obszar centrum Grodziska Dolnego obejmujący układ Parku Dworskiego, Górę „Zamek", wzniesienie „Stos" oraz cały stary układ osiedleńczy (układ nie jest ujęty w rejestrze zabytków);

A 2 - Obszar tzw. Księża Góra - wymagający przeprowadzenia badań archeologicznych;

A3 - Obszar obejmujący centrum Grodziska Miasteczka wraz z cmentarzem parafialnym, Kościołem św. Barbary i pozostałą zabytkową zabudową;

A4 - Zespół Dworu i Leśnictwa w lesie w Zmysłówce;

B1 - Zespół zabudowy zagrodowej wiejskiej w Grodzisku Dolnym w rejonie „Kapliczki";

B2 - Zespół starego Młyna i Czworaków w Opaleniskach.

Strefę K - ochrony krajobrazu kulturowego:

- Układ osiedleńczy zespołu urbanistycznego Grodzisko Dolne - Grodzisko Miasteczko - Grodzisko Górne - Wólka Grodziska wraz z zagumniami i otaczającymi wzgórzami;
- Układ osiedleńczy zespołu urbanistycznego wsi Opaleniska.

Wskazano również cały szereg obiektów nie ujawnionych w GEZ.

Rozdział 8.
OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY GRODZISKO DOLNE ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ (SWOT)

Zabytki zachowane na terenie Gminy Grodzisko Dolne prezentują znacznie zróżnicowany stan zachowania. Na bieżąco remontowane i konserwowane są obiekty wpisane do rejestru zabytków, a więc zespół kościelno – plebański - remontowany na bieżąco d lat 50. XX w., zachowany w bardzo dobrym stanie; Park Dworski - po rewitalizacji oraz strażnica kolejowa Tryńcza - po remoncie kapitalnym – obydwa obiekty w n]bardzo dobrym stanie.

Nieco gorzej prezentuje się sytuacja budynków mieszkalnych, znajdujących się w ewidencji zabytków. Dotyczy to zwłaszcza budynków drewnianych. Część z nich wykazuje zaniedbania w zakresie technicznym i estetycznym oraz znaczny stopnień degradacji substancji zabytkowej i historycznej. Kilka z nich jest opuszczonych i nieużytkowanych. W pozostałych podejmowane są prace modernizacyjne i remonty, w większości wypadków dotyczące zmiany kształtów i dyspozycji otworów okiennych i drzwiowych, wykonania szalunku z desek na konstrukcji zrębowej budynku lub obrzucenie budynku tynkiem czy wręcz obmurowanie cegłą, przez co obiekty tracą część walorów zabytkowych.

MOCNE STRONY GMINY

• bogate niematerialne dziedzictwo kulturowe o cechach lokalną
• kultywowanie tradycji przez społeczność lokalną, np. Turki
• istnienie i aktywność zespołów folklorystyczno- obrzędowych i kapel ludowych; znaczna liczba wydarzeń promujących folklor
• wpisanie Turków grodziskich na krajową listę dziedzictwa i produktów lokalnych na krajową listę produktów tradycyjnych
• bogata literatura na temat niematerialnego dziedzictwa gminy, której podstawą są opracowania prof. Józefa Burszty
• bogata historia i różnorodność zabytków
• zrewitalizowane wszystkie obiekty wpisane do rejestru zabytków
• znaczna ilość stanowisk archeologicznych zróżnicowanych chronologicznie i pod kątem wielkości i ilości obiektów
• obfitość historycznego budownictwa drewnianego oraz kapliczek i krzyży przydrożnych
• atrakcyjne położenie na terenie o znacznych walorach krajobrazowych i przyrodniczych;, teren parku krajobrazowego i rezerwatu Zmysłówka
• czystość środowiska
• turystyczny charakter regionu, rozbudowana sieć szlaków turystycznych, istniejące obiekty sportowo-rekreacyjne,
• rosnąca aktywność społeczna, aktywnie działające organizacje pozarządowe

SŁABE STRONY MIASTA

• niska estetyka miejscowości, zwłaszcza obszarów peryferyjnych,
• brak powiązań urbanistycznych między poszczególnymi obszarami wsi Wólka Grodziska - Grodzisko Górne - Grodzisko - Grodzisko Dolne.
• zły stan zachowania znacznej ilości obiektów ujętych w GEZ
• niewykorzystany potencjał turystyczny i skromna infrastruktura turystyczna
• niedocenianie potencjału dziedzictwa kulturowego skutkujące nie uwzględnianiem opieki nad nim w dokumentach strategicznych
• brak większości MPZP
• niekompletna i niezweryfikowana gminna ewidencja zabytków
• brak w budżecie gminy celowych funduszy przeznaczonych na opiekę nad zabytkami, rozdysponowywanych np. w formie konkursów ofert
• brak popularyzacji idei ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
• niska świadomość mieszkańców na temat dziedzictwa kulturowego i problemów ochrony i opieki nad zabytkami
• brak wiedzy o możliwości wykorzystania potencjału kulturowego gminy w działalności gospodarczej,
• brak wiedzy na temat możliwości pozyskiwania środków na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

SZANSE	ZAGROŻENIA
• zatrzymanie degradacji substancji zabytkowej i poprawa estetyki miejscowości i jakości przestrzeni publicznej • możliwość uzyskania dofinansowania działań związanych z ochroną zabytków z funduszy MKiDN, z funduszy Unii Europejskiej oraz jednostek samorządu terytorialnego czy fundacji • wzrost akceptacji społecznej dla potrzeb ochrony dziedzictwa kulturowego, • szersza promocja walorów kulturowych przyciągających turystów • wzrost świadomości w widzeniu obiektu zabytkowego jako produktu turystycznego • rozwój działalności gospodarczej o charakterze turystycznym na bazie dziedzictwa kulturowego; rozwinięcie bazy agrotystycznej; powstanie nowych miejsc pracy • rozwój usług turystycznych • wypromowanie wizerunku gminy, jako obszaru posiadającego wyrazistą tożsamość kulturową • wzrost popytu na produkty lokalne	• degradacja krajobrazu kulturowego poprzez wprowadzanie elementów nowej zabudowy niezgodnych z lokalnymi tradycjami i zmiany w pierwotnych układach ruralistycznych, • niewłaściwe działania inwestycyjne lub ich brak, skutkujące dalszą degradacją obiektów zabytkowych • brak środków finansowych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, • brak nakładów z budżetu państwa oraz jednostek samorządu terytorialnego na ochronę zabytków • niska świadomość mieszkańców w zakresie tożsamości kulturowej i propagowanie wzorców odmiennych kulturowo • zanik tradycji i tożsamości regionalnejh • zanik wrażliwości na regionalne wartości zabytkowe w budownictwie • zła sytuacja finansowa właścicieli obiektów zabytkowych ujętych w GEZ, • niewielka skuteczność egzekucji prawa w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, samowoli budowlanych, dewastacji • brak skutecznego nadzoru nad remontami i przebudowami obiektów zabytkowych

Rozdział 9.
CELE, PRIORYTETY I DZIALANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI I OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY GRODZISKO DOLNE NA LATA 2023 – 2026

Z dokumentów strategicznych gminy wynika, iż turystyka traktowana jest jako element rozwoju gospodarczego. Zasadne wydaje się zatem wykorzystanie walorów kulturowych gminy, a zwłaszcza bardzo bogatego zasobu niematerialnego dziedzictwa kulturowego, do stworzenia optymalnego produktu turystycznego. Tym bardziej, że na terenie gminy działają zespoły folklorystyczno-obrzędowe, kapela ludowa i orkiestra dęta, a społeczność wykazuje aktywność i zainteresowanie historią i lokalnym folklorem. Warunkiem jest przygotowanie i promocja atrakcyjnej dla turystów oferty, ale też dobry stan zachowania obiektów zabytkowych i ogólna poprawa sytuacji przestrzeni publicznej oraz estetyki wsi. Istotna jest również rozbudowa bazy turystycznej.

Zadbane dziedzictwo kulturowe może być elementem generującym rozwój gospodarczy gminy, co warto uświadomić mieszkańcom, by skłonić ich do zauważenia problemu i podjęcia działania w kierunku opieki nad zabytkami. Konieczna jest zatem wielotorowa edukacja i promocja.

Podstawowym jednak powodem opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami jest wskazanie działań umożliwiających zachowanie dziedzictwa kulturowego.

I. **Cel: opracowanie polityki gminy wobec dziedzictwa kulturowego:**

1. Skompletowanie dokumentacji związanej z ochroną zabytków, krajobrazem kulturowym, dziedzictwem materialnym i niematerialnym:

- uzupełnienie gminnej ewidencji zabytków (GEZ) nieruchomych i archeologicznych o obiekty nierozpoznane - krzyże i kapliczki przydrożne, miejsca pamięci;
- weryfikacja stanu zachowania obiektów GEZ w terenie;
- wnioski do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o włączenie nowych obiektów do GEZ i wykreślenie obiektów nieistniejących;
- opracowanie kart GEZ zgodnie zobowiązującym wzorem karty adresowej;
- wykonywanie co cztery lata Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami, poprzedzone wykonaniem sprawozdania z realizacji poprzedniego programu;
- opracowanie Programu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego.

2. Publikacja GEZ i Programu na stronach internetowych gminy - istotne dla mieszkańców zwykle nie informowanych, że ich obiekt mieszkalny jest w GEZ;

3. Ścisła współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

II. Cel: włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju:

1. Wykonanie brakujących miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (MPZP) i ujawnianie obiektów ujętych w rejestrze zabytków oraz w GEZ, w tym zabytków archeologicznych oraz stref ochrony konserwatorskiej, archeologicznej, krajobrazowej;
2. Zróżnicowanie w MPZP stref ścisłej ochrony konserwatorskiej i archeologicznej oraz stref ochrony konserwatorskiej i obserwacji archeologicznej, osi widokowych, stref ochrony krajobrazu, etc.;
3. Określenie w MPZP warunków zabudowy we wszystkich strefach ochrony konserwatorskiej.

III. Cel: zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy ich stanu zachowania:

1. Okresowe przeglądy techniczne budynków wpisanych do rejestru zabytków;
2. Remont obiektów własnych gminy ujętych w gminnej ewidencji zabytków;
3. Opracowanie systemu motywujących właścicieli obiektów wpisanych do GEZ do ochrony i opieki nad s zabytkiem, np. przez konkursy na najlepiej wyremontowany obiekt zabytkowy;
4. Przy wykonywaniu remontów budynków należących do GEZ - położenie nacisku na odtworzenie podziałów elewacyjnych oraz detali budowlanych i dekoracyjnych.

IV. Cel: wyeksponowanie cennych zabytków i walorów krajobrazu kulturowego:

1. Ujednolicenie zasad dotyczących usytuowania, gabarytów, standardów jakościowych oraz rodzajów materiałów budowlanych do wykonania reklam, ogrodzeń i małej architektury;
2. Wyłączenie z zabudowy terenów otwartych o największych walorach zabytkowych i widokowych, predysponowanych do rozwoju szlaków turystycznych;
3. Turystyczne wykorzystanie dziedzictwa kulturowego.

V. CEL: wzrost świadomości w zakresie znaczenia dziedzictwa kulturowego:

1. Edukacja z zakresu wiedzy o dziedzictwie kulturowym - we współpracy z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków;

- szkolenia dla pracowników Urzędu Gminy i mieszkańców z zakresu wiedzy o dziedzictwie kulturowym i sytuacji prawnej dziedzictwa kulturowego;
- publikowanie na stronach internetowych aktualnych wykazów zabytków wpisanych do rejestru zabytków i do GEZ wraz z podstawowymi wytycznymi konserwatorskimi i informacjami na temat przepisów prawnych związanych z ich ochroną;
- organizacja systemu edukacji w zakresie historii regionu, dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego, ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- organizacja konkursów szkolnych popularyzujących historię i zabytki;

2. Promocja dziedzictwa kulturowego:

- udostępnianie bazy danych o zabytkach na stronach internetowych, w ofercie skierowanej do turystów;
- wydawanie i wspieranie publikacji naukowych, przewodników, folderów poświęconych dziedzictwu kulturowemu gminy;
- organizacja imprez promujących dziedzictwo kulturowe: przeglądów, warsztatów, jarmarków, targów lokalnych produktów, jako produktów turystycznych stanowiących o tożsamości regionu;
- udział w ogólnopolskich targach, konferencjach, etc., dotyczących promocji dziedzictwa kulturowego.

VI. **CEL: określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków:**

1. Wieloaspektowe wsparcie dla właścicieli zabytków w rejestrze zabytków oraz w GEZ:

- szkolenia dla właścicieli obiektów zabytkowych o obowiązujących przepisach prawnych dotyczących zabytków oraz o możliwościach pozyskania zewnętrznych środków finansowych na remont zabytku;
- merytoryczna pomoc w tworzeniu wniosków aplikacyjnych o przyznanie środków na remont zabytku z dotacji z budżetu państwa, dotacji samorządowych i innych;
- utworzenie funduszu na rzecz ochrony zabytków i uwzględnienie w nim środków środków na realizację zadań z zakresu remontów budynków znajdujących się w GEZ.

Rozdział. 10.
INSTRUMENTARIUM REALIZACJI I OCENY GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI I OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY GRODZISKO DOLNE NA LATA 2023 - 2026

Podmiotem formułującym gminny program opieki nad zabytkami jest samorząd Gminy Grodzisko Dolne. Jego realizacja odbywa się poprzez szereg działań władz gminy, podległych im jednostek i instytucji i organizacji z nimi współpracujących. Program skierowany jest do społeczności gminy - dzięki jej akceptacji i współpracy możliwa będzie realizacja jego założeń.

W celu realizacji programu winny być wykorzystane następujące instrumenty:

- **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- wpis do rejestru zabytków,
- decyzje administracyjne z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. WKZ;
- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawa Prawo budowlane,
- ustawa Prawo ochrony środowiska i ustawa o ochronie przyrody,
- ustawa o gospodarce nieruchomościami,
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,

- **instrumenty finansowe**:

- dotacje i subwencje
- programy uwzględniające finansowanie z funduszy europejskich
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publiczno-prywatnego” .

- **instrumenty społeczne**:

- działania z zakresu współpracy z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi),
- edukacja i informacja z zakresu dziedzictwa kulturowego gminy,
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego,
- współdziałanie z organizacjami społecznymi.

- **instrumenty koordynacji**

- strategie i plany rozwoju gminy uwzględniające ochronę dziedzictwa kulturowego
- studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy,
- programy prac konserwatorskich,
- studia i analizy, koncepcje.

- **instrumenty kontrolne**

- aktualizacja bazy danych dotyczących stanów zachowania obiektów zabytkowych
- monitoring stanu dziedzictwa kulturowego,
- monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego.

Rozdział 11.
ŹRÓDŁA FINANSOWANIA OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, opieka nad zabytkiem, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych spoczywa na osobie

fizycznej lub jednostce organizacyjnej posiadającej tytuł prawny do zabytku. Jednak ustawa wskazuje możliwość pozyskania środków zewnętrznych w formie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie prac prowadzonych przy zabytkach.

11.1. Dotacje

Podstawowym źródłem finansowania zabytków w Polsce są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów. Finansowanie zabytków z tych źródeł odbywa się na zasadzie współfinansowania prac przy obiektach zabytkowych, w oparciu o zapisy Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dysponentami środków są:

- Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- Wojewódzki Konserwator Zabytków,
- organ stanowiący - gminy, powiatu, samorządu województwa,

Większość dotacji dotyczy obiektów wpisanych do rejestru zabytków, niemniej organy samorządowe wszystkich szczebli mogą objąć systemem dotacyjnym również obiekty wpisane do GEZ.[32]

Dotacje realizowane są poprzez corocznie organizowane nabory wniosków. Dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej, będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub posiadającej taki zabytek w trwałym zarządzie. Udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź nas zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac. W przypadku refundacji kosztów prac wniosek powinien być złożony w roku następującym po roku, w trakcie którego zakończono wszystkie prace konserwatorskie i roboty budowlane podlegające dofinansowaniu.

Zakres działań podlegających dofinansowaniu określa szczegółowo Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować tylko nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie działań.

Standardowo dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100%, w wypadku, jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, lub
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie, łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

1. **Dotacje Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego** realizowane są głównie w ramach wielu programów, wśród których ochrony dziedzictwa dotyczą:

[32] Art. art. 81. Nowelizacji Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U.2022.0.840

• Program: Ochrona zabytków - dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków. Jedyny z programów ministerialnych, w którym mogą brać udział osoby fizyczne - właściciele obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków.

• Program: Ochrona zabytków archeologicznych, w ramach którego dofinansowywane są m. innymi prace inwentaryzacyjne, badawcze i opracowanie wraz z publikacją książkową wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych zabytków.

• Program: Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju, którego celem jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

• Program: Groby i cmentarze wojenne w kraju, którego celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

Większość rządowych programów dotacyjnych skierowana jest na dofinansowanie działań tzw. „miękkich" - związanych z tworzeniem warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym, a także dotyczących upamiętniania historii i promowania polskiego dziedzictwa poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Jedynym programem umożliwiającym pozyskanie środków na remonty zabytków wpisanych do gminnej ewidencji zabytków, przy priorytetowym traktowaniu zabytków wpisanych do rejestru, jest Rządowy Program Odbudowy Zabytków - dofinansowanie przeznacza się na pokrycie wydatków związanych z realizacją zadań inwestycyjnych w ramach obszarów, z których jeden dotyczy finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w ewidencji zabytków, do którego tytuł prawny wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu albo stosunku zobowiązaniowego posiada wnioskodawca lub jednostka organizacyjna zaliczana do sektora finansów publicznych, podlegająca wnioskodawcy

2. **Dotacje z budżetu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków** - można wykorzystać wyłącznie na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków województwa mazowieckiego: na ochronę i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego; zwiększenie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego; konserwację i rewaloryzację zabytków; zabezpieczenie zabytków przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę i na wypadek sytuacji kryzysowych; udostępnianie zabytków na cele publiczne.

O przyznanie dotacji celowej może ubiegać się osoba fizyczna lub jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna (np.: fundacja, stowarzyszenie, związek wyznaniowy, wspólnota mieszkaniowa), będąca właścicielem lub posiadaczem zabytku albo jednostka organizacyjna posiadająca zabytek w trwałym zarządzie.

3. Dotacje Samorządu Województwa Podkarpackiego w formie naboru wniosków o udzielenie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze Województwa Podkarpackiego.

11.2. Fundusze uwzględniające finansowanie działań przy zabytkach

• Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków

Jest to państwowy fundusz celowy, powołany do w 2018 r. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania: początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek

orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzane przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków od 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powodzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, czyli naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu będzie dysponował Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na razie brak informacji o możliwości pozyskania środków.

- **Fundusz Termomodernizacji i Remontów**

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

- **Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)**

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych.

W ramach NFOŚiGW mogą być realizowane są projekty termomodernizacji zabytkowych budynków. Remonty termomodernizacyjne przyczynią się do redukcji zużycia energii pierwotnej i końcowej oraz spowodują obniżenie kosztów zużycia energii elektrycznej i cieplnej. Dodatkowo prace remontowe będą miały również walor konserwatorski, gdyż zostaną przeprowadzone w obiektach zabytkowych, cennych dla kultury narodowej.

- **Fundusz Kościelny**

Przeznaczony jest dla obiektów sakralnych i kościelnych, na remonty i prace konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych, w szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych. Z funduszu finansowana jest również działalność charytatywno-opiekuńcza kościoła.

ŹRÓDŁA I BIBIOGRAFIA

• Czopek, S., Cmentarzyska jako element regionalnej struktury osadniczej na przykładzie nekropoli tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, w: Przegląd Archeologiczny, Vol. 53, 2005, s.66 – 68

• Czopek. S., Grodzisko Dolne, stanowisko 22 - wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem. Część I - od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza, w: Collectio Archeologica Resoviensis, T. IV, Rzeszów 2007

• Grodzisko Dolne, st. 22, gm. loco, woj. podkarpackie, AZP 101-81/6 Informator Archeologiczny: badania 33, 60-61, 1999

• Kunysz A. Grodziska w województwie rzeszowskim, Internet: https://msroa.muzeum.rzeszow.pl › 2021/08 › 4.pdf

• Wołoszyn M., Historia Ordynacji Przeworskiej Książąt Lubomirskich, katalog wystawy, Rzeszów 2017

• Zawada P., Dzieje Ziemi Leżajskiej: analiza dokonań jej mieszkańców w ujęciu historycznym, w: Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne 16/1, 209-225, 2009

• Półćwiartek J., Leżajsk z regionem w podziałach administracyjnych państwa. Przegląd historyczny (XV-XX w.), w: Rocznik Historyczno-Archiwalny, T. XXV: 2015–2020

• Półćwiartek J., Kolbuszowa i jej rozległa okolica leżąca w północnej części Puszczy Sandomierskiej: rozważanie wokół zasięgu puszczy, w: Rocznik Kolbuszowski 10, 179-195, 2010

• Dobrowolska M., Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą a Sanem, Kraków 1931

• Nr 861, Grodzisko Dolne, ewidencja parku, nr 861, Z. Pustelak., B. Namulska, 1977 https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-286519/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.368454/3

• Karty ewidencyjne zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków:

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, nr 2097, Kościół parafialny pw. Św. Barbary, B. Popek-Olszowa, 2013; https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-282638/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.276969/1

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, nr 2098, Dzwonnica w zespole kościoła pw. Św. Barbary, B. Popek-Olszowa, 2013; https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-254809/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.277025/1

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, nr 2099, Ogrodzenie w zespole kościoła pw. Św. Barbary B. Popek-Olszowa, 2013; https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-273473/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.277055/1;

- Karty ewidencyjne zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, nr 5547, 5546, 5545 Ołtarze polowe pw. Św. Barbary, Św. Anny, Św. Józefa, B. Popek-Olszowa, 2013; https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-273602/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.277076/1; https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-217377/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.277072/1;https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-236248/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.277082/1

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, nr 2096, Ufortyfikowana strażnica kolejowa „Tryńcza" typu Wachhaus", A. Sapeta 2012, https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-245370/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.276963/1

Załącznik nr 1
do Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami
i Ochrony Dziedzictwa kulturowego
Gminy Grodzisko Dolne na lata 2023 - 2026

GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW ARCHITEKTURY I BUDOWNICTWA GMINA GRODZISKO DOLNE

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Adres	Materiał	Datowanie	Rejestr zabytków
1.	CHODACZÓW	Zagroda a. dom	nr 3	drewno	ok. 1900	
2.	CHODACZÓW	Dom	nr 42	drewno	ok. 1880	
3.	CHODACZÓW	Stodoła	nr 5	drewno	XIX/XX	
4.	GRODZISKO DOLNE	Zespół kościoła paraf. pw. Św. Barbary a. kościół		mur	1720-1777 1857-1882 XX	nr rej.: A-545 z dn.18.10.1994
5.		b. dzwonnica		mur	poł. XIX	
6.		c. ogrodzenie z trzema bramami		mur-żelb.	1882-1892	
7.		d. cztery ołtarze polowe[33]		mur	1923 -1925	
8.		cmentarz przykościelny			XVIII w.	
9.	GRODZISKO DOLNE	a. plebania “stara”		mur	koniec XVIII 4 ćw. XIX	nr rej.: A-419 z dn.21.05.2010
10.		b. spichlerz		drewno	1876	
11.	GRODZISKO DOLNE	Park podworski		zieleń	poł. XVII XIX	nr rej.: A-1072 z dn.28.01.1981 i z dn. 16.09.2015
12.	GRODZISKO DOLNE	Fortyfikacje		ziemne	XVI (?)	
13.	GRODZISKO DOLNE	Kapliczka	tzw. Czerwona	drewno	przed 1848	
14.	GRODZISKO DOLNE	Kapliczka	obok nr 28	mur	1909	
15.	GRODZISKO DOLNE	Kapliczka	obok nr 138	mur	1913	
16.	GRODZISKO DOLNE	Kapliczka	naprzeciw nr 231	mur	1895	
17.	GRODZISKO DOLNE	Kaplica	przy drodze do Żołyni	mur	XIX/XX	

[33] Obiekty nie ujęte w rejestrze zabytków województwa podkarpackiego, ujęte w PONZiODK na lata 2017-2020 oraz na kartach architektury udostępnionych na portalu NID – Zabytek.pl

18.	GRODZISKO DOLNE	Kapliczka	naprzeciw nr 267	mur	1909	
19.	GRODZISKO DOLNE	Kapliczka	obok nr 303	drewno	1766	
20.	GRODZISKO DOLNE	Kapliczka	obok nr 537	mur.	1910	
21.	GRODZISKO DOLNE	Kapliczka		drewno	k. XIX (?)	
22.	GRODZISKO DOLNE	Zamek - pozostałość		mur	XVI-XVII (?)	
23.	GRODZISKO DOLNE	Karczma zw. „Orenda”	nr 105	drewno	ok. 1830	
24.	GRODZISKO DOLNE	stodoła	nr 19	drewno	k. XIX	
25.	GRODZISKO DOLNE	Zagroda a. dom	nr 21	drewno	1910	
26.		b. stajnia	nr 21	drewno	1910	
27.		c. sieczkarnia	nr 21	drewno	1890	
28.	GRODZISKO DOLNE	Zagroda a. dom	nr 77	drewno	przed 1881	
29.	GRODZISKO DOLNE	Zagroda a. dom	nr 109	drewno	ok. 1890	
30.		b. stajnia	nr 109	drewno	ok. 1890	
31.		c. stodoła	nr 109	drewno	ok. 1890	
32.	GRODZISKO DOLNE	Zagroda adom	nr 429	drewno	k. XIX	
33.	GRODZISKO DOLNE	Zagroda a. dom	nr 528	drewno	ok. 1880	
34.		b. stajnia	nr 528	drewno	ok. 1880	
35.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 13	drewno	1920	
36.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 23	drewno	k. XIX	
37.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 182	drewno	ok. 1920	
38.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 256	drewno	pocz. XX	
39.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 265	drewno	k. XIX	
40.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 267	mur	k. XIX	
41.	GRODZISKO DOLNE	Willa	nr 268	mur	1911	
42.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 447	drewno	ok. 1870	

43.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 484	drewno	1923	
44.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 568	drewno	ok. 1900	
45.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 591	drewno	1923	
46.	GRODZISKO DOLNE	Dom	nr 621	drewno	1928	
47.	GRODZISKO DOLNE	Komora	nr 521	drewno	pocz. XX	
48.	GRODZISKO DOLNE	Stodoła	nr 20	drewno	1928	
49.	GRODZISKO DOLNE	Stodoła	nr 82	drewno	przed 1870	
50.	GRODZISKO DOLNE	Stodoła	nr 91	drewno	ok. 1900	
51.	GRODZISKO DOLNE	Wozownia	nr 490	drewn.	pocz. XX	
52.	GRODZISKO DOLNE	Kuźnia	nr 127	orewno	ok. 1920	
53.	GRODZISKO GÓRNE	Kapliczka z dzwonnicą	obok nr 353	mur drewno	ok. 1850 (?) 1898 (?)	
54.	GRODZISKO GÓRNE	Kancelaria wójtowska	nr 289	drewno	1906	
55.	GRODZISKO GÓRNE	Stodoła	nr 364	drewno	pocz. XX	
56.	GRODZISKO GÓRNE	Dom	nr 37	drewno	ok. 1870	
57.	GRODZISKO GÓRNE	Dom	nr 41	drewno	ok. 1920	
58.	GRODZISKO GÓRNE	Dom	nr 72	drewno	XIX/XX	
59.	GRODZISKO GÓRNE	Dom	nr 390	drewno	ok. 1870	
60	GRODZISKO GÓRNE	Dom	nr 420	drewno	przed 1880	
61.	GRODZISKO GÓRNE	Dom	nr 465	drewno	ok. 1914	
62.	LASZCZYNY	Kapliczka		mur	1920	
63.	LASZCZYNY	Zagroda a. dom	nr 51	drewno	ok. 1933	
64.	LASZCZYNY	b. stajnia	nr 51	drewno	k. XIX	
65.	LASZCZYNY	c. stodoła	nr 51	drewno	ok. 1880	
66.	LASZCZYNY	Zagroda a. stodoła	nr 57	drewno	ok. 1890	
67.	LASZCZYNY	b. komora	nr 57	drewno	ok. 1890	
68.	OPALENISKA	Kapliczka	w polu	mur	ok. 1920	

69.	WÓLKA GRODZISKA	Kapliczka pw. Wszystkich Świętych	obok nr 14	mur	1891	
70.	WÓLKA GRODZISKA – przyś. Zagrody	Kaplica pw. św. Józefa	obok nr 166	mur	1892	
71.	WÓLKA GRODZISKA	Kapliczka	obok szkoły	mur	3 ćw. XIX	
72.	WÓLKA GRODZISKA	Kapliczka		mur	1903	
73.	WÓLKA GRODZISKA	Zagroda dom	nr 60	drewno	1913	
74.	WÓLKA GRODZISKA	Dom	nr 79	drewno	1919	
75.	ZMYSŁÓWKA	Kapliczka	obok nr 87	mur drewno	ok. 1930	
76.	ZMYSŁÓWKA przyś. Kopanie	Karczma	nr 32	drewno	ok. 1880	
77.	ZMYSŁÓWKA	Studnia	nr 102	drewno mur	ok. 1920	
78.	ZMYSŁÓWKA	Zagroda dom	nr 114	drewno	ok. 1920	
79.	CHODACZÓW	Strażnica kolejowa „Tryńcza” z murem kamiennym		mur	1904-1905	nr rej.: A-1338 z 21.10.2016

Załącznik nr 2
do Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami
i Ochrony Dziedzictwa kulturowego
Gminy Grodzisko Dolne na lata 2023 - 2026

GMINNA EWIDENCJA
STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH GMINY GRODZISKO DOLNE

LP.	Miejscowość	Nr stan. w mi-ci	Chronologia	Nr AZP/nr stan. na obszarze
1.	Chodaczów	1	Domniemana osada o nieokreślonej chronologii	AZP 101-81/1
2.	**Chodaczów**	**2**	**Cmentarzysko tarnobrzeskiej grupy kultury łużyckiej**	**AZP 101-81/2 nr rej. A-565 z 30.04.1970**[34]
3.	Chodaczów	3	1. Epoka kamienia - ślad osadniczy (2 odłupki krzemienne) 2. Obozowisko ze starszej epoki brązu (kultura trzciniecka) 3. Ślad osadnictwa tarnobrzeskiej grupy kultury łużyckiej (2 fragmenty ceramiki) 4. Kultura przeworska - okres wpływów rzymskich (27 fragmentów ceramiki)	AZP 101-81/12
4.	Chodaczów	4	1. Średniowiecze – ślad osadniczy (1 fr. ceramiki) 2. Ślad osadnictwa nieokreślonegoc chronologicznie (2 fr. ceramiki)	AZP 101-81/13
5.	Chodaczów	5	1. Tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej (2 fr. ceramiki) 2. Okres wpływów rzymskich – kultura przeworska – ślad osadniczy (4 fr. ceramiki) 3. Średniowiecze ślad osadniczy (4 fr. ceramiki)	AZP 101-81/14
6.	Chodaczów	6	Okres wpływów rzymskich – ślad osadniczy (1 fr. ceramiki)	AZP 101-81/15
7.	Chodaczów	7	Okres wpływów rzymskich – osada, kultura przeworska (5 fr. ceramiki)	AZP 101-81/16

[34] Stanowiska w rejestrze zabytków zaznaczone wyróżnionym drukiem

8.	Chodaczów	8	Okres wpływów rzymskich – ślad osadniczy, kultura przeworska (1 fr. ceramiki)	AZP 101-81/17
9.	**Grodzisko Dolne**	**1**	**3. Osada neolityczna - kultura pucharów lejkowatych** **4. Tarnobrzeska grupa kultury - cmentarzysko**	AZP 101-81/4 **nr rej. A- 447** **z 23.12.1968**
10.	Grodzisko Dolne	2	1. Okres halsztacki D – okres lateński kultura łużycka – cmentarzysko 2. Nieokreślony ślad osadniczy 3.	AZP 101-81/5
11.	**Grodzisko Dolne**	**3**	**1. Ślad osadniczy z epoki kamienia (1 odłupek krzemienny)** **2. Okres wpływów rzymskich - kultura przeworska, osada** **3. Osada wczesnosłowiańska (VI w.)**	**AZP 101-81/6** **nr rej. A-446** **z 23.12.1968**
12.	Grodzisko Dolne	4	Okres wpływów rzymskich (znalezisko luźne fragmenty importowanego naczynia terra sigilta)	AZP 101-81/7
13.	Grodzisko Dolne	5	1. Ślad osadnictwa z epoki kamienia (fr. wiórka krzemiennego) 2. Okres wpływów rzymskich kultura przeworska – cmentarzysko (?)	AZP 101-81/8
14.	Grodzisko Dolne	6	Ślad osadnictwa neolitycznego	AZP 101-81/9
15.	Grodzisko Dolne	7	Okres wpływów rzymskich Kultura przeworska - osada	AZP 101-81/10
16.	Grodzisko Dolne - Zamkowa Góra	8	1. Obozowisko paleolityczne 2. Ślad osadnictwa neolitycznego – kultura pucharów lejkowatych 3. Osada lub grodzisko wczesnośredniowieczne	AZP 100-81/8
17.	Grodzisko Dolne	9	Wczesne średniowiecze – domniemane cmentarzysko szkieletowe	AZP 100-81/9
18.	**Grodzisko Dolne**	**10**	**Wczesne średniowiecze - okres nowożytny nasyp ziemny - grodzisko stożkowate (?)**	**AZP 100-80/1** **nr rej. A-893** **z 15.04.1991**
19.	Grodzisko Dolne	11	Kultura trzciniecka - domniemana osada	AZP 101-81/11
20.	Grodzisko Dolne	12	Epoka kamienia, ślad osadniczy (wiór krzemienny)	AZP 101-80/29

21.	Grodzisko Dolne	13	Wczesne średniowiecze – ślad osadniczy (2 fr. ceramiki)	AZP 101-80/30
22.	Grodzisko Dolne	14	Wczesne średniowiecze - ślad osadniczy (1 fr. ceramiki)	AZP 100-80/3
23.	Grodzisko Dolne	15	Epoka brązu okres halsztacki ślad osadniczy tarnobrzeskiej grupy kultury łużyckiej	AZP 100-80/4
24.	Grodzisko Dolne	16	1. Ślad osadnictwa neolitycznego (1 fr. ceramiki) 2. Ślad osadnictwa tarnobrzeskiej kultury łużyckiej (1 fr. ceramiki) 3. Osada pradziejowa (27 fr. ceramiki)	AZP 100-80/5
25.	Grodzisko Dolne	17	Tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej - ślad osadniczy (1 fr. ceramiki)	AZP 101-81/33
26.	Grodzisko Dolne	18	1. Tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej – ślad osadniczy (2 fr. ceramiki) 2. Wczesne średniowiecze – ślad osadniczy (1 fr. ceramiki) 3. Ślad osadnictwa nieokreślonego chronologicznie (2 fr. ceramiki)	AZP 101-81/34
27.	Grodzisko Dolne	19	Okres wpływów rzymskich – kultura przeworska, osada (14 fr. ceramiki)	AZP 101-81/35
28.	Grodzisko Dolne	20	Ślad osadnictwa pradziejowego; (2 fr. ceramiki)	AZP101-81/36
29.	Grodzisko Dolne	21	1. Neolit (?) – osada (1 fr. ceramiki, 10 odłupków krzemiennych) 2. Tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej - osada (7 fr. ceramiki) 3. Okres wpływów rzymskich – kultura przeworska , osada (11 fr. ceramiki) 4. Osada, chronologia nieokreślona (6 fr. ceramiki)	AZP 101-81/37

30.	Grodzisko Dolne	22	1. Obozowisko schyłkowo - paleolityczne 2. Obozowisko mezolityczne Ślady osadnictwa z wczesnej epoki brązu 3. Cmentarzysko ze starszej epokibrązu (kultura trzciniecka) 4. Osada tarnobrzeskiej grupy kultury łużyckiej 5. Okres wpływów rzymskich – kultura przeworska , osada 6. Osada wczesnośredniowieczna conajmniej z 3 horyzontami chronologicznymi: wczesnosłowiańskim, plemiennym i wczesnopaństwowym.	AZP 101-81/38
31.	Grodzisko Dolne	23	Okres wpływów rzymskich – kultura przeworska, osada (9 fr. ceramiki)	AZP 101-81/39
32.	Grodzisko Dolne	24	Tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej - ślad osadniczy (1 fr. ceramiki)	AZP 101-81/40
33.	Grodzisko Dolne	25	Tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej - ślad osadniczy (1 fr. ceramiki)	AZP 101-81/41
34.	Grodzisko Dolne	26	1. Tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej osada (2 fr. ceramiki) 2. Okres wpływów rzymskich – kultura przeworska, osada (37 fr. ceramiki)	AZP 101-81/42
35.	Grodzisko Dolne	27	1. Tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej osada (1 fr. ceramiki) 2. Okres wpływów rzymskich – kultura przeworska, osada	AZP 101-81/43
36.	Grodzisko Dolne	28	Wczesne średniowiecze – osada (?)	AZP 100-81/47
37.	Grodzisko Dolne	29	Osada pradziejowa (7 fr. ceramiki)	AZP 100-81/48
38.	Grodzisko Dolne	30	1 Osada neolityczne (3 r. ceramiki) 2 Osada tarnobrzeskiej grupy kultury łużyckiej (20 fr. ceramiki) 2. Wczesne średniowiecze – osada (15 fr. ceramiki)	AZP 100-81/49
39.	Grodzisko Dolne	31	Osada pradziejowa (4 fr. ceramiki)	AZP 100-81/50

40.	Grodzisko Dolne	32	Ślad osadnictwa z epoki brązu (1 fr. ceramiki)	AZP 100-81/51
41.	Grodzisko Dolne	33	1. Osada z okresu wpływów rzymskich (kultura przeworska – 10 fr. ceramiki) 3. Wczesne średniowiecze – ślad osadniczy (2 fr. ceramiki)	AZP 100-81/52
42.	Grodzisko Dolne	34	Ślad osadnictwa pradziejowego (1 fr. ceramiki)	AZP 100-81/53
43.	Grodzisko Dolne	35	Epoka brązu – ślad osadniczy (2 fr. ceramiki)	AZP 100-81/54
44.	Grodzisko Dolne	36	Ślad osadnictwa pradziejowego (1 fr. ceramiki)	AZP 100-81/55
45.	Grodzisko Dolne	37	Osada neolityczna - kultura pucharów lejkowatych – 4 fr. ceramiki, fragment wióra krzemiennego	AZP 100-81/56
46.	Grodzisko Dolne	38	1. Ślad osadnictwa neolitycznego (kultura pucharów lejkowatych – 1 fr. ceramiki)	AZP 100-87/57
47.	Grodzisko Dolne	39	Ślad osadnictwa pradziejowego (1 fr. ceramiki)	AZP 100-81/58
48.	Grodzisko Dolne	40	Ślad osadnictwa pradziejowego (1 fr. ceramiki)	AZP 100-81/13
49.	Grodzisko Górne	1	Ślad osadnictwa neolitycznego - wczesna epoka brązu	AZP 100-80/2
50.	Grodzisko Górne	2	1. Kultura pradziejowa - ślad osadniczy (3 fr. ceramiki) 2. Wczesne średniowiecze - okres nowożytny - punkt osadnictwa	AZP 100-80/6
51.	Grodzisko Górne	3	Ślad osadnictwa pradziejowego (1 fr. ceramiki, 1 odłupek krzemienny)	AZP 100-80/7
52.	Grodzisko Górne	4	Epoka kamienia - ślad osadniczy (3 odłupki krzemienne)	AZP 100-80/8
53.	Grodzisko Górne	5	Wczesna epoka brązu – ślad osadniczy (sierp krzemienny)	AZP 100-81/59

54.	Grodzisko Górne	6	1. Starsza epoka brązu - kultura trzciniecka - ślad osadniczy (2 fr. ceramiki) 2. Kultura pradziejowa - osada (6 fr. ceramiki)	AZP 100-81/60
55.	Grodzisko Górne	7	Epoka brązu – ślad osadniczy (2 fr. ceramiki)	AZP 100-81/61
56.	Grodzisko Górne	8	Osada tarnobrzeskiej grupy kultury łużyckiej (67 fr. ceramiki)	AZP 100-81/62
57.	Grodzisko Górne	9	1. Kultura trzciniecka – osada ze starszej epoki brązu (15 fr. ceramiki) 2. Tarnobrzeska grupa kultury łużyckiej (48 fr. ceramiki) 3. Wczesne średniowiecze - ślad osadniczy (fr. ceramiki)	AZP 100-81/63
58.	Laszczyny	1	Epoka kamienia, ślad osadniczy (1 odłupek krzemienny)	AZP 101-81/46
59.	Opaleniska	1	Kultura prahistoryczna – Domniemane cmentarzysko ciałopalne	AZP 101-80/5
60.	Opaleniska	2	Kultura prahistoryczna – domniemana osada	AZP 101-80/6
61.	Opaleniska	3	Epoka kamienia – ślad osadniczy (wiertnik krzemienny)	AZP 101-80/37
62.	Wólka Grodziska	1	Ślad osadnictwa neolitycznego – siekierka krzemienna	AZP 100-80/17
63.	Zmysłówka	1	Kultura ceramiki sznurowej (?) - ślad osadniczy z okresu neolitu - grot krzemienny	AZP 101-80/7
64.	Zmysłówka	2	Epoka kamienia - punkt osadnictwa (rdzeń i 3 odłupki krzemienne)	AZP 100-80/10